

Дніпровський національний
університет ім. Олеся Гончара

Центр соціально-політичних
досліджень

ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

2019 ТОМ 22 № 9-10

Видається з вересня 1998 року

12 разів на рік

Дніпро

Видавництво «Грані»

2019

ГРАНІ

Науково-теоретичний альманах

Том 22 № 9-10 2019

Засновники:
Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара,
Центр соціально-політичних
досліджень

Свідоцтво про реєстрацію
КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства
освіти і науки України від 21.12.2015
№ 1328 журналу надано статус
фахового видання з історичних,
філософських, політичних та
соціологічних наук.

Друкується за рішенням Вченої
ради Дніпровського національного
університету імені Олеся Гончара
(протокол № 2 від 20.09.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Індексується:
DOAJ
Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Видавець:
Видавництво «Грані»
Україна, 49000, Дніпро
вул. Старокозацька, 12д, оф. 8
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2131 від 23.05.2005

Передплатний індекс – 41703

Відповідальність за достовірність
фактів, цитат, власних імен,
географічних назв, підприємств,
організацій, установ та ін. інформації
несуть автори статей.
Висловлені у цих статтях думки
можуть не збігатися з точкою зору
редакційної колегії і не покладають
на неї ніяких зобов'язань.
Передруки і переклади дозволяються
лише за згодою автора та редакції.

© «Грані» 2019

Редакція

Головний редактор: Квітка С.А.
Заступники головного редактора: Іванова С.А.,
Колесников К.М., Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.
Технічний редактор: Лобода Р.С.
Коректор української та російської мов: Левщанова Ольга
Коректор англійської мови: Комлева Ю.В.

Редакційна колегія

Іваненко В.В.	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)
Аяган Б.Г.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Бачинський Я.	д. юр. н. (США)
Венгер Н.В.	д.і.н., проф. (Україна)
Висоцький О.Ю.	д.п.н., проф. (Україна)
Вятр Єжі	д.п.н., проф. (Польща)
Гао Тяньмін	д. екон. н., доц. (КНР)
Городяненко В.Г.	д.і.н., проф. (Україна)
Ісетті Дж.	д. філос., МВА (Італія)
Жук С.І.	д.і.н., проф. (США)
Кагаєв С.Л.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Квітка С.А.	д. держ. упр., доц. (Україна)
Кирилюк Ф.М.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Кривошеїн В.В.	д.п.н., проф. (Україна)
Кузнецовенє Й.	д.філос.н., проф. (Литва)
Лісеєнко О.В.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобанова А.С.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Лобода Ю.О.	к.філос.н., доц. (США)
Нікілев О.Ф.	д.і.н., проф. (Україна)
Ніколенко В.В.	д. соціол. н., доц. (Україна)
Окороков В.Б.	д.філос.н., проф. (Україна)
Побочий І.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Пронякін В.І.	д.філос.н., проф. (Україна)
Робертс Кен	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
Світленко С.І.	д.і.н., проф. (Україна)
Святець Ю.А.	д.і.н., проф. (Україна)
Сидиков Е.Б.	д.і.н., проф. (Казахстан)
Сорокіна Л.М.	к.соціол.н., проф. (Україна)
Схюрман Паул	д.філос.н. (Нідерланди)
Третяк О.А.	д.п.н., проф. (Україна)
Токовенко О.С.	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
Тупиця О.Л.	д.п.н., проф. (Україна)
Хейнемаа Сара	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
Хижняк Л.М.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Хміль В.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шабанова Ю.О.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шевцов С.В.	д.філос.н., проф. (Україна)
Шляхов О.Б.	д.і.н., проф. (Україна)
Щудло С.А.	д.соціол.н., проф. (Україна)
Юрченко С.В.	д.п.н., проф. (Україна)

GRANI

Scientific and theoretical almanac

22(9-10) 2019

Founders:

Oles Honchar Dnipro national university,
Centre of social and political researches

Registration license

KB № 19758 – 9558 ІП issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 2 dated 20.09.19).

ISSN 2077-1800 (Print)
ISSN 2413-8738 (Online)

Indexed:
DOAJ

Index Copernicus
National Library of Ukraine Vernadsky
Google Scholar
CrossRef
eLibrary
Ulrichs web

Publisher:

Publishing house «Grani»
12d, Starokosatska St., office 8,
Dnipro, Ukraine, 49000
+38(056)794-54-63
granidp@gmail.com
www.grani.org.ua
Publishing license
ДК № 2131 dated 23.05.2005

Subscription index in Ukraine – 41703

Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors. The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles. Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.

© «Grani» 2019

Editorial office

Editor in Chief: Kvitka S.A.

Deputy Chief Editor: Ivanova S.A., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.

Technical Editor: Loboda R.S.

Corrector of Ukrainian and Russian languages: Levshchanova Olha

Corrector of English language: Komleva Y.V.

Editorial board

Ivanenko V.V.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)

Ayahan B.H.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Bachynskiy Ya.

J. D. (USA)

Wenger N.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vysotsky O.Yu.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Vyatr Ezhi

Full Prof. Dr. (Poland)

Gao Tianming

Assoc. Prof. Dr. (PRC)

Gorodyanenko V.G.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Isetti G.

PhD., MBA, Senior Researcher (Italy)

Zhuk S.I.

Full Prof. Dr. (USA)

Kataev S.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kvitka S.A.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Kyrylyuk F.M.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)

Kryvoshein V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Kuznecoviene J.

Full Prof. Dr. (Lithuania)

Liseyenko O.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Lobanova A.S.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Loboda Y.O.

Assoc. Prof. Phd (USA)

Okorokov V.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikilev A.F.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Nikolenko V.V.

Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)

Pobochyj I.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Pronyakin V.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Roberts Ken

Full Prof. Dr. (United Kingdom)

Svitlenko S.I.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Svyatets' Yu.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Sydykov E.B.

Full Prof. Dr. (Kazakhstan)

Sorokina L.M.

Assoc. Prof. Phd (Ukraine)

Schuurman Paul

Full Prof. Dr. (Netherlands)

Tretyak O.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Tokovenko O.S.

Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)

Tupytsya O.L.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Heinamaa Sara

Full Prof. Dr. (Finland)

Khyzhnyak L.M.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Hmil' V.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shevtsov S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shlyakhov O.B.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Shchudlo S.A.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

Yurchenko S.V.

Full Prof. Dr. (Ukraine)

ЗМІСТ

- C. 5
Віталій Кривошеїн, Валентин Іваненко
Українська національна ідея в добу
постіндустріального (інформаційного) суспільства
- C. 15
Олександр Карабін
Питання взяття у полон, розміщення і обліку німецьких та австрійсько-угорських військовополонених на українських територіях у роки Першої світової війни
- C. 29
Ганна Савонова
Потоки ціннісних конгломератів у зрізах бажань людини: Ж. Дельоз – Ф. Гваттарі
- C. 37
Олег Поліщук
Міжнародні відносини у 21 столітті: місце і роль України
- C. 44
Вікторія Пунько
Внутрішня політика урядів Маргарет Тетчер в англійських джерелах та літературі
- C. 52
Вікторія Добровольська
Роль середньої школи в підготовці жіночих кваліфікованих кадрів Катеринославської губернії у II половині XIX – на початку XX століття
- C. 64
Михайло Мурашкін
Священне як стан

Contents

- P. 5
Vitaliy Kryvosheyin, Valentyn Ivanenko
Ukrainian national idea in the era of post-industrial (informational) society
- P. 15
Oleksandr Karabin
Issue of taking prisoners, placement and registration of German and Austro-Hungarian prisoners of war in Ukrainian territories during the First World War
- P. 29
Anna Savonova
Currents of valuable conglomerates in the differences of human wishes: G. Deloz - F. Guattari
- P. 37
Oleg Polishchuk
International relations in 21 century: the place and role Ukraine
- P. 44
Victoria Punko
The domestic policies of the Margaret Thatcher's governments in english language sources and literature
- P. 52
Viktoriia Dobrovolska
The role of secondary school in the training of women skilled personnel of Katerynoslav province in the II half of the XIX – early XX centuries
- P. 64
Michail Murashkin
Sacred as a condition

Українська національна ідея в добу постіндустріального (інформаційного) суспільства

Віталій Кривошеїн, Валентин Іваненко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

З'ясовано зміст української національної ідеї в добу переходу від індустріального до постіндустріального (інформаційного) типу суспільства. Продемонстровано, що в умовах переходу до постіндустріального суспільства національна ідея як продукт індустріального суспільства потребує суттєвої трансформації. У постіндустріальному суспільстві національна ідея має бути орієнтована на продукування постекономічних цінностей і активного соціального регулювання, максимальне використання творчого (креативного) потенціалу членів національної спільноти, формування нового типу родини і нових форм соціального партнерства, посилення ролі знання (наукового і паранаукового) і зміни системи освіти. Визначено, що національна ідея, враховуючи етимологію складників цього конструкту, постає як ключова думка щодо розуміння природи нації та перспектив її розвитку. Доведено, що українська національна ідея, пройшовши складний історичний шлях визрівання і становлення, сьогодні потребує суттєвої модернізації, адаптації до реалій перехідного суспільства, цивілізаційних, геополітичних, економічних викликів ХХІ ст. Національна ідея має враховувати ті зміни, які відбуваються в соціальній та економічній структурі суспільства, та інкорпорувати в «тіло» стратегії націєтворення ті цілі та шляхи їх досягнення, які актуалізують постматеріальні цінності, приділяють увагу потребам саморозвитку та самовдосконалення індивіда. Запропоновано формулу української національної ідеї, яка складається із стратегічних та оперативно-тактичних компонентів, розрахованих на різні часові відрізки – коротко-, середньо- і довгострокову перспективу. До стратегічних компонентів сучасної української національної ідеї віднесено гасла «Україна соборна, європейська, гідна людини і нації держава», «Рівність усіх громадян перед законом, свобода життєвих стратегій, повага до національнокультурних традицій українського народу та етнонаціональних спільнот, що мешкають на її теренах», «Демократизм у всіх сферах суспільного життя, втілення моральних норм у соціальних відносинах». До оперативно-тактичних компонентів сучасної української національної ідеї віднесено гасла «Знання, інформація, рух (дія)».

Ключові слова: національний інтерес, ідеологія, національний ідеал, етапи творення та компоненти української національної ідеї

Ukrainian national idea in the era of post-industrial (informational) society

Vitaliy Kryvosheyin, Valentyn Ivanenko, Oles Honchar Dnipro national university

The content of the Ukrainian national idea in the era of transition from industrial to post-industrial (informational) type of society is revealed. It is demonstrated that in the transition to a post-industrial society, the national idea as a product of an industrial society requires a significant transformation. In a post-industrial society, the national idea should be focused on the production of post-economic values and active social regulation, the maximum use of the creative (creative) potential of members of the national community, the formation of a new type of family and new forms of social partnership, the increasing role of knowledge (scientific and parascientific) and changes in the education system. It is determined that the national idea, taking into account the etymology of the components of this construct, acts as a key idea in understanding the nature of the nation and the prospects for its development.

It is determined that the national idea must be understood in the context of the special conditions of life of the people throughout its history. It reflects the deep level of national consciousness, advocates all forms of reflection of the nation (person) over issues of the essence of the national community and the meaning of its existence. Throughout its history, Ukraine has sought to build its own state on a democratic, legal and social basis and, having gained independence in 1991, these value dominants were entrenched at the constitutional level. At the present stage of nation-building, the key direction in the formation of a national idea is to determine the optimal model that should underpin state-building – ethno-cultural or civic.

It is proved that the Ukrainian national idea, having passed the difficult historical path of aging and formation, today requires substantial modernization, adaptation to the realities of the transitional society, civilizational, geopolitical, economic challenges of the 21st century. The national idea should take into account the changes

that occur in the social and economic structure of society, and incorporate into the body of the nation-building strategy those goals and ways to achieve them that actualize post-material values, pay attention to the needs of self-development and self-improvement of the individual. The formula of the Ukrainian national idea is proposed, which consists of strategic and operational-tactical components, designed for different time periods – short, medium and long term. The strategic components of the modern Ukrainian national idea include the slogans ‘Ukraine is a conciliar, European, decent state and a nation’, ‘Equality of all citizens before the law, freedom of life strategies, respect for the national and cultural traditions of the Ukrainian people and ethnic communities living on its territory’, ‘Democracy in all spheres of public life, the embodiment of moral standards in social relations’. The operational-tactical components of the modern Ukrainian national idea include the slogans ‘Knowledge, information, movement (action)’.

Keywords: national interest, ideology, national ideal, stages of creation and components of the Ukrainian national idea

Українська національна ідея в епоху постіндустріального (інформаційного) общества

Віталій Кривошеїн, Валентин Іваненко, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Раскрыто содержание украинской национальной идеи в эпоху перехода от индустриального к постиндустриальному (информационному) типу общества. Продемонстрировано, что в условиях перехода к постиндустриальному обществу национальная идея как продукт индустриального общества требует существенной трансформации. В постиндустриальном обществе национальная идея должна быть ориентирована на продуцирование постэкономических ценностей и активного социального регулирования, максимальное использование творческого (креативного) потенциала членов национальной общности, формирование нового типа семьи и новых форм социального партнерства, повышение роли знания (научного и паранаучного) и изменения системы образования. Определено, что национальная идея, учитывая этимологию составляющих этого конструкта, выступает как ключевая мысль в понимании природы нации и перспектив ее развития. Доказано, что украинская национальная идея, пройдя сложный исторический путь вызревания и становления, сегодня требует существенной модернизации, адаптации к реалиям переходного общества, цивилизационных, геополитических, экономических вызовов XXI века. Национальная идея должна учитывать те изменения, которые происходят в социальной и экономической структуре общества, и инкорпорировать в «тело» стратегии нациестроительства те цели и пути их достижения, которые актуализируют постматериальные ценности, уделяют внимание потребностям саморазвития и самосовершенствования индивида. Предложена формула украинской национальной идеи, которая состоит из стратегических и оперативно-тактических компонентов, рассчитанных на разные временные отрезки – кратко-, средне- и долгосрочную перспективу. К стратегическим компонентам современной украинской национальной идеи отнесены лозунги «Украина соборное, европейское, достойное человека и нации государство», «Равенство всех граждан перед законом, свобода жизненных стратегий, уважение национально-культурных традиций украинского народа и этнонациональных сообществ, проживающих на ее территории», «Демократия во всех сферах общественной жизни, воплощение моральных норм в социальных отношениях». К оперативно-тактическим компонентам современной украинской национальной идеи отнесены лозунги «Знание, информация, движение (действие)».

Ключевые слова: историческая память, национальная идентичность, политика памяти, агенты политики памяти, идентитеты, модели/опции исторической памяти, политическая нация

Постановка проблеми

Виникнення поняття «національна ідея» припадає на XVIII–XIX ст., коли на теренах Європи та Північної Америки почали утворюватися держави-нації, хоча вважається, що до першої національної ідеї можна віднести думку про богообраність єврейського народу, яка послідовно проводиться у Старому Заповіті. Але, незважаючи на це, концептуалізація національної ідеї безпосередньо пов'язана з вибором та реаліза-

цією нацією свого власного шляху розвитку, роллю і місцем у світі як своєрідної відповіді викликам історії. У найзагальнішому вигляді національна ідея відображає головний національний інтерес і задає розвиткові країни оптимальний напрям у сьогоденні та на майбутнє [6, с. 22].

Не залишилася осторонь від процесу націєтворення і відповідно формування національної ідеї й Україна. Українська національна ідея як складний соціокультурний і політичний феномен прой-

шла низку етапів становлення та розвитку, зберігаючи в основному свою сутність, але змінюючи форму, сферу дії, функціональне призначення і глибину вираження. Її призначення полягало й полягає у консолідації нації для найефективнішої реалізації завдань українського націєтворення, сприяє становленню й розвитку власної національної державності, пробудженню національної самосвідомості і гідності, національної культури й мови, утвердженню економічної незалежності. В умовах переходу від індустріального до постіндустріального (інформаційного) типу суспільства, українська національна ідея потребує суттєвої модернізації, адаптації не лише до жорстких реалій суспільства і політичної нації, а й тих цивілізаційних, геополітичних, економічних викликів, з якими стикається Українська держава на початку III тисячоліття. За цих умов нагальною потребою є наповнення національної ідеї новим змістом, який відповідав би цивілізаційним, науковим, інформаційним процесам сьогодення [18, с. 254–255].

Тим часом майже за 30-річний період існування незалежної України національна еліта так і не спромоглася запропонувати науково вивірену й ментально збалансовану, а головне – зрозумілу для всіх національну ідею. Спроби поділу країни на «своїх» та «чужих» за мовними, релігійними та іншими ознаками тільки посилюють кризові явища в країні. Можновладці так і не змогли донести до народу свої концептуальні ідеї, плани, наміри, очікування; орієнтири змін виявилися розмитими, невизначеними – куди йдемо, чого хочемо, який шлях обираємо? За нашим спостереженням, на подібні «граблі» наражається й нова владна команда, яка й досі ще не сформулювала квінтесенцію пропонованих змін, обмежившись загальними заявами. Так, у своїй інавгураційній промові новообраний Президент України Володимир Зеленський проголосив: «Ми всі українці, не існує більших чи менших, правильних чи неправильних. Всі українці, від Ужгорода до Луганська, від Чернігова до Сімферополя, у Львові, Харкові, у Донецьку, в Дніпрі і в Одесі – ми всі українці. Ми маємо бути єдині, адже тільки тоді ми – сильні. Може, це і є наша національна ідея: об'єднавшись, зробити неможливе, всупереч усьому» [8]. Безумовно, формування і реалізація української національної ідеї можливі лише на основі об'єднання всіх громадян, незалежно від їхньої територіальної, етнічної, соціальної чи релігійної приналежності, досягнення загальнонаціональної злагоди, відновлення миру на Донбасі. Національна ідея повинна бути конструктивною, мати

реалістичні цілі й спиратися на ефективні соціальні технології їх досягнення. Тільки за таких умов національна ідея сприятиме консолідації нації, стане спільною платформою всіх політичних, громадських, культурних сил, яким не байдужа доля нашої Батьківщини [7, с. 27].

Сьогодні дедалі частіше лунають думки про те, що поняття «національна ідея», мовляв, є деструктивним елементом, застарілою схемою ідеологічного характеру, яка нібито ніяк не вписується в логіку кінця XX ст., а тим паче початку III тисячоліття [14, с. 84]. На наш погляд, це хибна теза. Адже, як підтверджує планетарний досвід, у добу глобальних трансформацій, що відбуваються нині у світі, національна ідея не втрачає своєї актуальності й життєдайної сили, потребує натомість оновлення і приведення у відповідність до вимог часу, бо існування будь-якого суспільства неможливе без інтегруючої ідеї, цілісності і конкретний зміст якої наповнюється духовною, творчою діяльністю особистості. Тому і в епоху глобалізації національна ідея набуває неабиякого політико-правового і практичного значення, стає мірилом ідентифікації духовності, ціннісної культури нації, окремої особистості, – світоглядним забезпеченням способу їх вільного існування. Вона таким чином протистоїть тоталітарним ідеологіям, з їхніми вульгаризованими орієнтаціями на уніфікацію переконань. Тож не маємо жодного сумніву в тому, що вироблення такої національної ідеї є для України справою надзвичайної ваги та злободенності, оскільки, власне, на її методологічному базисі й мають визначатися ключові орієнтири і цінності розбудови держави в контексті євроінтеграції [16, с. 112].

Аналіз досліджень і публікацій

Узагальненню історичного досвіду українського державотворення крізь призму формування національної ідеї присвячено праці В. Антоновича, О. Апанович, М. Аркаса, Д. Багалія, А. Болєбруха, І. Гаврилів, В. Голобуцького, М. Грушевського, О. Гуржія, Д. Дорошенка, О. Єфименко, В. Киричука, М. Костомарова, І. Крип'якевича, П. Куліша, В. Липинського, В. Маслійчука, В. Матяха, В. Мільчева, І. Нагаєвського, В. Орленка, Н. Полонської-Василенко, В. Романова, С. Світленка, А. Слюсарського, В. Смоля, В. Степанкова, О. Субтельного, В. Шевчука, Г. Швидько, Д. Яворницького та ін.

Осмилення процесу становлення та змісту української національної ідеї знайшло відображення в багатьох публікаціях останніх років, зокрема, у працях І. Бичка, В. Бебика, М. Го-

ловатого, В. Ребкала, С. Вовканича, С. Гелея, В. Горського, Я. Грицака, Я. Дашкевича, В. Жмиря, М. Жулинського, О. Забужко, В. Іванішина, Ф. Канака, Ю. Канигіна, Г. Касьянова, А. Карася, В. Кафарського, Ф. Кирилюка, А. Колодій, І. Кресіної, В. Лісового, В. Лизанчука, С. Марчука, І. Макаровського, В. Мороза, Л. Нагорної, М. Поповича, Я. Радевича-Винницького, Ю. Римаренка, М. Розумного, В. Сергійчука, А. Свідзінського, З. Ткачука, М. Томенка, А. Фартушного, А. Черненко, Н. Шип, Л. Шкляра, О. Шморгуна та ін.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні змісту української національної ідеї в добу переходу від індустріального до постіндустріального (інформаційного) типу суспільства.

Виклад основного матеріалу

Єдиної точки зору щодо визначення національної ідеї не існує. Зазвичай вона інтерпретується як: 1) політичний проект майбутнього нації, імператив її свідомості й чину, смисложиттєвий чинник національного розвитку; 2) певний комплект вірувань, національного світобачення і розуміння, своєрідний духовно-інтелектуальний потенціал нації, людини-державотворця і співгромадянина; 3) система ціннісних орієнтирів, що полягає в урахуванні інтересів усіх верств суспільства, усіх народів; 4) форма державного самоусвідомлення народу, показник того, як народ розуміє себе, своє місце і роль у світі [17, с. 386–387].

Таке розмаїття не дозволяє скласти адекватне уявлення про змістовну складову концепту «національна ідея». Але, незважаючи на таку строкатість, на нашу думку, національна ідея – це рухливе, динамічне явище, що відбиває загальний інтерес, загальні потреби нації і уявлення представників нації про той комплекс засобів, який потрібен для її прогресивного та сталого розвитку. При детальному розгляді виявляється, що таким засобом насамперед є ефективна соціально-економічна управлінська система, яка базується на таких соціальних підсистемах, як політична, економічна, правова, моральна. Світоглядні основи такої системи концептуалізуються через визначення пріоритетних національних цінностей та інтересів.

Тобто дієва та життєздатна національна ідея має відповідати певним вимогам. По-перше, вона має бути транснаціональною, транссоціальною та транстериторіальною, тобто однаково привабливою для абсолютної більшості населення країни, незважаючи на національність, соціальний статус і місце проживання. По-друге, вона повинна базуватися на системі національних цінностей і пріоритетів, істо-

ричному досвіді перемог і звершень, а не поразок та національного приниження. По-третє, національна ідея мусить відповідати духовним і матеріальним інтересам сучасного суспільства [20].

Національна ідея як продукт індустріального суспільства в умовах постіндустріального суспільства неминуче потребує трансформації з тим, щоб відповідати новим соціальним потребам. Ключовим тут є те, що на відміну від індустріального суспільства, що роздирається класовими суперечностями і соціальними конфліктами, постіндустріальному суспільству притаманний тільки один основний конфлікт між знанням і ефективністю – з одного боку, некомпетентністю, і неефективністю – з іншого.

Незважаючи на наявні відмінності в розумінні постіндустріального суспільства, можна виокремити низку загальних ознак, притаманних даній стадії розвитку суспільства. Це перехід від виробництва товарів до надання послуг і розширення їх сфери; домінування професійного і технічного персоналу; перехід від ринкових принципів до постеконічних цінностей і активного соціального регулювання; радикальна зміна методів і форм праці, притаманних індустріальній фазі розвитку суспільства; максимальне використання творчого потенціалу працівників; формування нового типу родини і нових форм соціального партнерства; підвищення ролі наукового знання і зміни системи освіти та ін. Прихильники концепцій постіндустріального суспільства приділяють особливу увагу широкому застосуванню інформаційних технологій, поширенню гнучких форм виробництва, що приходять на зміну уніфікованому масовому виробництву і споживанню. Завдяки загальному доступу до знань – основного ресурсу постіндустріального суспільства – відбуваються істотні зміни в його соціальній структурі, розмиваються і зникають класові відмінності, власність як критерій соціальної стратифікації суспільства замінюється рівнем освіти і накопичення знань.

Загалом можна виокремити два рівні ознак постіндустріального суспільства:

– загальносуспільний рівень: значні витрати на освіту, науку, новітні технології; соціальне забезпечення населення; збільшення кількості вільного часу робітників; гуманізація праці;

– рівень окремої особи: творчий підхід до вирішення будь-якого завдання; домінування потреб вищого порядку у самореалізації та суспільному визнанні над базовими потребами; християнські цінності у ставленні до інших [12, с. 33].

Тобто загальносуспільні ознаки безпосередньо базуються на економічному розвитку країни,

зрілості економічної та політичної систем, у той час як соціально-психологічні (саморозвиток та еволюція світосприйняття особи, усвідомлення себе як окремої творчої індивідуальності) є характеристиками окремої особи.

Відповідно, національна ідея має враховувати ті зміни, що відбуваються в соціальній та економічній структурі суспільства, та інкорпорувати в «тіло» стратегії націєтворення ті цілі та шляхи їх досягнення, які актуалізують постматеріальні цінності, приділяють увагу потребам саморозвитку та самовдосконалення індивіда.

На наше глибоке переконання, національну ідею не можна зрозуміти без урахування особливих умов життя народу протягом його історії. Вона віддзеркалює глибинний рівень національної свідомості, виступає всіма формами рефлексії нації (людини) над питаннями сутності національної спільноти та сенсом її існування. Усю свою історію Україна прагнула розбудувати власну державу на демократичних, правових і соціальних засадах і, здобувши у 1991 р. незалежність, ці ціннісні домінанти були закріплені на конституційному рівні. Відтепер ключовим напрямом формування національної ідеї стає визначення оптимальної моделі, яка має бути покладена в основу державного будівництва – етнокультурна чи громадянська.

Анатолій Фартушний, приміром, з позицій етнокультурного підходу наголошує, що «українська національна ідея – це ієрархізована система духовних вартостей, що об'єктивно склалася у процесі етногенезу й націогенезу автохтонного населення Подніпров'я і Подністрів'я і адекватно відображає реальні умови існування цього населення» [22, с. 29].

Проте більшість науковців додержується громадянського підходу, вважаючи, що українська національна ідея має органічно поєднати в собі надбання національної духовної культури й елементи загальнолюдської політичної традиції. Національна ідея як матриця державотворення відображає реальну історію українського народу, розвивається одночасно з його формуванням, однак на більш високому рівні свого існування перетворюється на українську державницьку ідею, що віддзеркалює інтереси й почуття всіх народів, які складають сьгодні українську політичну націю [13, с. 67].

Також є спроби поєднати етнокультурний і політичний зміст національної ідеї. Так, Ф. Медвідь вважає, що сучасна українська нація у вузькому значенні слова – це етнічно однорідна спільнота громадян української національності,

що проживають в Україні, а в широкому сенсі – це відкрита поліетнічна спільнота, що історично склалася на території України і усвідомлює себе українським народом [15, с. 36–37]. На наш погляд, така позиція містить певні суперечливі моменти, котрі важко, а то й неможливо, умістити в єдиній матриці дій під назвою «національна ідея». Проте продуктивною може бути позиція, за якою етнокультурний зміст національної ідеї є стимулом націєтворення до створення національної держави, а після набуття державності нація має продукувати політичний зміст національної ідеї.

Визнаючи громадянський підхід найбільш продуктивним для розкриття суті української національної ідеї, вважаємо за доцільне підкреслити її консолідуючу (об'єднавчу) роль щодо української нації, яка складається з конфліктуючих соціальних сил та етнічних груп. У такому значенні вона має стати смисложиттєвим чинником українського націєтворення, політичним проектом української нації, розрахованим на певну (коротко-, середньо- і довгострокову) перспективу. Такий проект може містити такі орієнтири майбутнього української нації:

- поліетнічна, консолідована інститутом громадянства, приналежність до України як спільної Батьківщини;

- свідомо своєї політичної мети – побудови незалежної, економічно міцної та соціальної, демократичної, правової держави;

- об'єднана спільністю історичної долі, мовою, культурними традиціями, толерантністю українського етносу щодо численних етнічних груп [21, с. 253].

Зазвичай виокремлюють три основні умови існування національної ідеї:

- а) має існувати незалежна українська держава в якості форми організації і фундаменту життєздатності української нації, яка є сукупністю етносів, або, якщо держави немає, має існувати в свідомості українського народу воля до самовизначення, яка реалізується у власній національно-визвольній боротьбі;

- б) має бути розуміння українським народом себе спільнотою етносів, нацією, окремою від інших націй, тобто такою, що має окремі, специфічні, суто національні культурні риси, які не співпадають з рисами інших націй;

- в) має існувати у складі українського народу (української нації), оскільки він (вона) є спільнотою етносів, домінантний етнос, у ролі якого, очевидно, може бути тільки український етнос [11, с. 7]. Тобто елементи цілісної української

культури (мова, релігія, історичні традиції тощо) мають бути адекватно розвиненими і розповсюдженими у суспільстві.

У сучасному українському суспільстві, яке перебуває в стадії своєрідного транзиту від індустріальної до постіндустріальної фази свого розвитку, національна ідея виконує низку соціальних функцій, які сприяють завершенню процесу націєтворення. До таких функцій відносяться:

– етнонаціотворча, яка забезпечує визрівання у людській спільноті потреби у самоорганізації в окремий етнос;

– інтегруюча, яка згуртовує в єдину спільноту різні етноси;

– ідентифікаційна, яка сприяє самовизначенню й самоусвідомленню окремих народів та їх представників;

– культурологічна, яка трансформує окремі елементи народної культури у цілісну загальнонаціональну культуру;

– аксіологічна, яка орієнтує громадян на певні цінності, що впливають на свідомість спільноти;

– державотворча, яка спрямовує в певне русло створення політичних інституцій та їх функціонування [10, с. 100];

– програмуюча, яка визначає головний зміст творення національної, соціально згуртованої держави, легітимізує докорінні суспільно-економічні перетворення, є прийнятною для всіх етнічних груп країни, стає стрижнем формування і функціонування національної самосвідомості й національної свідомості загалом, конституційована і концептуально розроблена та інтеріоризована на різних рівнях національної свідомості (державно-політичному, теоретичному, буденному), виступає світоглядним орієнтиром у системі освіти, виховання, у сфері соціалізації особи, підтримує консолідаційні процеси в суспільстві – між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між політичними партіями, громадськими організаціями і суспільними рухами [9, с. 350];

– соціально-мобілізує, яка визначає місце нації у глобальному просторі та часі (національний хронотоп), узадає витоки нації та її історичні ідентифікатори, обґрунтовує загальносуспільну стратегію розвитку і зрозумілий та достатньо привабливий образ як близького в часі, так і віддаленого майбутнього, підтримує зв'язки між загальнолюдськими цінностями/загальноприйнятими національними цінностями та цінностями кожної із соціальних груп, забезпечивши в такий спосіб найголовнішу потребу національної безпеки – внутрішній та зовнішній вектори порозуміння й злагоди, надає пе-

редбачуваності діям влади і обґрунтовує право владних структур на керування суспільством і зовнішню репрезентацію нації [4, с. 6–7].

Актуальним для національної ідеї є завдання такого собі «зшивання» країни, подолання розбіжностей, що існують між частинами України, розділеними за лініями Захід – Схід (традиційні цивілізаційні кліведжі), Північ (Київська агломерація) – Південь (з одного боку, Крим, а з іншого – Одеський макрорегіон, включаючи Бессарабію). На думку Фаїни Вауліної, мова йде не про різницю культур взагалі і політичних культур, зокрема, не про різницю релігійних конфесій і про майже повну відсутність спільного історичного досвіду, а поразку у державотворенні початку ХХ ст., яка породила низку комплексів. По-перше, головною метою рефлексії політичної думки України в еміграції було отримання державою незалежності. Ця рефлексія ґрунтувалася винятково на меті отримання незалежності, фактично не прописуючи, що надалі з цією незалежністю робити. По-друге, через зазану поразку, філософія української ідеї обертається на «філософію національної поразки», де головне питання зміщує з площини гносеологічної («хто ми?») у площину аксіологічну («чи ми гірші за інших?») [1, с. 199].

Вочевидь, з цими міркуваннями можна погодитися, проте не варто скидати з рахунків і культурно-цивілізаційні розбіжності, оскільки саме вони й гальмують процес «зшивання» країни, а нівелювати їх лише політико-інституційними засобами неможливо – на це потрібно багато часу (на рівні зміни одного-двох поколінь) і толерантне ставлення до інших етнокультурних груп.

Призначення національної ідеї полягає в розумінні себе, свого місця й ролі у світі, формуванні української перспективи на зламі тисячоліть у контексті власного історичного досвіду, викликів та тенденцій нинішнього етапу світової історії, сучасних загальноцивілізаційних процесів і на цій основі об'єднання та консолідування громадян в єдиний національний організм задля розв'язання нових надзавдань модернізації українського суспільства на інноваційних засадах та інтеграції України до постіндустріальної (інформаційної) цивілізації [19, с. 120].

Намагаючись привести українську національну ідею до вимог переходу від індустріальної до постіндустріальної фази розвитку суспільства, Степан Вовканич пропонує, зокрема, виділяти Велику і Малу національні ідеї. Перша, на його думку, проголошує Україну соборною, українською, гідною людини і нації, а друга мі-

стять такі елементи: знання, інформація і рух (чин, дія) [3, с. 444–445]. Одна до одної вони співвідносяться як стратегія і тактика: «Мала ідея – це поточне, часто тактичне гасло. Мала як частина Великої стратегічної національної ідеї спрямовує за умов глобалізації продуцентів лідерської інтелектуальної власності, творчу енергію наукової молоді на:

- інтенсивне використання нових знань, досягнень науки, інтелектуально-інноваційних чинників створення модерної національної держави, економіки знань, збільшення інвестицій у розвиток людини, її культури та інтелектуально-го капіталу;

- побудову інформаційного, громадянського й правового суспільства, збереження генофонду українського народу, тягlosti його розвитку в плані безперервного досягнення високої освіченості, креативності, духовності та моралі;

- зрештою, пізнання навколишнього світу, зменшення його ентропії та небезпек – внутрішніх і зовнішніх» [3, с. 445].

При цьому «Малих ідей як інструментів Великої ідеї може бути кілька. Приміром, наразі в період неприхованої війни Росії, актуалізуються гасла часів життя українців в довоєнному (Другої світової) ворожому оточенні “Свій до свого по своє” чи “Наші гроші в руки своїх”» [3, с. 445].

Вважаємо загалом позицію С. Вовканича цілком продуктивною в умовах переходу від індустріальної до постіндустріальної фази розвитку українського суспільства, однак поділ національної ідеї на Велику та Малі не є виправданим – краще говорити про стратегічні і оперативно-тактичні компоненти єдиної національної ідеї, розраховані на різні часові відрізки – коротко-, середньо- та довгострокову перспективу.

Крім того, не повною мірою громадянському типу української нації відповідає стратегічне гасло «Україна українська» (як своєрідна калька з гасла «Україна для українців», запропонованого на початку ХХ ст. ідеологом українського націоналізму М. Міхновським). На нашу думку, ця конструкція є м'якою формою євразійської (а по суті, проросійської) орієнтації, яка протистоїть європейській орієнтації цивілізаційного розвитку. Треба пам'ятати, що національна ідея в основному адресована всередину країни, собі самій, вона відповідає на питання: «Хто ми такі? Навіщо ми та чому? У чому наша ідентичність та смисли? Як нам жити?». Від того, як ми розуміємо самих себе, якою ми бачимо Україну в сучасному світі, якими нас бачить світ, залежить

і ставлення всього світу до нас [7, с. 17]. Дарія Вітюк слушно зауважує, що для України як європейської держави, заснованої на демократичних засадах, необхідна нова інтегруюча державна ідея, яка повинна ґрунтуватися на демократії, громадянськості та патріотизмі. Ця ідея повинна об'єднати всіх громадян України в українську націю, визначити для всього світу образ, прагнення і справи української нації, висловивши те, чого прагне досягти український народ у доступному для огляду майбутньому. Вона пише: «Державна (національна) ідея українського народу повинна бути зрозумілою для всього світу, крім того, в першу чергу, вона повинна бути сприйнята усіма співвітчизниками, які живуть в Україні та за її межами, і за їх допомогою повинна впливати на формування та розвиток національних ідей країн, в яких вони проживають і громадянами яких вони є. Державна ідея українського народу повинна мати функцію каталізатора духовного, морального й інтелектуального єднання українського народу з народами ЄС» [2, с. 14].

До стратегічних компонентів сучасної української національної ідеї варто додати ще два гасла «Свобода» і «Справедливість», які уособлюють прагнення побудови проголошеної на конституційному рівні демократичної, правової і соціальної держави. Обґрунтовуючи цю формулу, Ф. Вауліна вважає її виправданою як з точки зору історичних умов розвитку української нації, так і сучасних умов формування національної ідеї. На її погляд, ідея свободи притаманна свідомості українського народу, починаючи з козацьких часів. Відома також і легенда, що інтерпретує Тризуб як специфічно записане слово «воля», яке вживалося козаками як синонім поняття «свобода». Важливість свободи для українства має своє відображення і у державному гімні України, який містить рядки: «душу й тіло ми положим за нашу свободу». Що стосується справедливості, то це питання набуло актуальності в Україні з моменту її входження до складу СРСР, провідною ідеєю якого було забезпечення соціальної справедливості та побудова справедливого суспільства, механізм здійснення цього знайшов вираження у гаслі «Від кожного за можливостями – кожному за потребами». За сучасних умов ідея справедливості в українській національній ідеї трансформувалася в ідею добробуту як держави загалом, так і кожного її громадянина окремо [1, с. 200].

На думку Олександра Пухкала, на нинішньому етапі розвитку України стратегічною метою, закладеною до «тіла» української національної ідеї, має стати подолання бідності в країні і створення гід-

них умов життя громадян. Відповідно, механізмом досягнення стратегічної мети повинна бути сильна держава з модернізованою, ефективною системою державного управління, яка у тандемі з громадянським суспільством здатна реагувати на виклики сучасності, здійснювати цілеспрямований та регулятивний вплив на стан і розвиток суспільства, на поведінку і діяльність громадян задля досягнення цілей суспільного розвитку та реалізації функцій держави у подоланні майнової диференціації і підвищення рівня життя українців [19, с. 121].

Більш розгорнутий перелік ціннісно-правових гасел, які розширюють і доповнюють принципи свободи і справедливості, пропонує Юрій Калиновський. Він наголошує, що «українська національна ідея та відповідно державницький вітчизняний поступ мають ґрунтуватися на таких цінностях та пріоритетах, як соціальна справедливість, рівність усіх громадян перед законом, свобода життєвих стратегій, повага до національнокультурних традицій українського народу та етнонаціональних спільнот, що мешкають на її теренах, демократизм у всіх сферах суспільного життя, втілення моральних норм у соціальних відносинах тощо» [5, с. 100].

Деякі автори намагаються долучити до національної ідеї гасла, які в силу своєї реалізації вже втратили свою актуальність. Так, Ф. Медвідь пропонує до формули української національної ідеї долучити гасла «Державність», «Власновладність», «Суверенітет», які є віддзеркаленням прагнень українського народу до свободи, завоювання економічної, політичної і культурної незалежності та повнокровне утвердження себе у міжнародних зносинах [15, с. 40]. Ці гасла, крім того, що вони є однопорядковими, уже достатньо повноцінно інституціолізовані та легітимізовані і в силу цього втратили свою цінність як смислопороджуючі чинники українського націєтворення.

Висновки

В умовах переходу до постіндустріального суспільства національна ідея як продукт інду-

стріального суспільства потребує суттєвої трансформації. У постіндустріальному суспільстві національна ідея має бути орієнтована на продукування постеконімічних цінностей і активного соціального регулювання, максимальне використання творчого (креативного) потенціалу членів національної спільноти, формування нового типу родини і нових форм соціального партнерства, посилення ролі знання (наукового і паранаукового) і зміни системи освіти. Відповідно, національна ідея, враховуючи етимологію складників цього конструкту, постає як ключова думка щодо розуміння природи нації та перспектив її розвитку.

Українська національна ідея, пройшовши складний історичний шлях визрівання і становлення, сьогодні потребує суттєвої модернізації, адаптації до реалій перехідного суспільства, цивілізаційних, геополітичних, економічних викликів ХХІ ст. Національна ідея має враховувати ті зміни, які відбуваються в соціальній та економічній структурі суспільства, та інкорпорувати в «тіло» стратегії націєтворення ті цілі та шляхи їх досягнення, які актуалізують постматеріальні цінності, приділяють увагу потребам саморозвитку та самовдосконалення індивіда. Формула української національної ідеї складається із стратегічних та оперативно-тактичних компонентів, розрахованих на різні часові відрізки – коротко-, середньо- і довгострокову перспективу. До стратегічних компонентів сучасної української національної ідеї варто віднести гасла «Україна соборна, європейська, гідна людини і нації держава», «Рівність усіх громадян перед законом, свобода життєвих стратегій, повага до національнокультурних традицій українського народу та етнонаціональних спільнот, що мешкають на її теренах», «Демократизм у всіх сферах суспільного життя, втілення моральних норм у соціальних відносинах». Оперативно-тактичними складниками сучасної української національної ідеї можуть бути гасла «Знання, інформація, рух (дія)».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Вауліна Ф.В. Національна ідея України: комплексний вимір. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Питання політології. 2010. № 885. Вип. 16. С. 196-201.
2. Вітюк Д.Л. Єдина державна (національна) ідея як основа єдності України. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2018. Вип. 1-2 (10-11). С. 9-15.
3. Вовканич С.Й. Українська національна ідея та еліта: доцентрові (соборні) і відцентрові (регіональні) виклики. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2014. Вип. 3 (107). С. 438-454.
4. Додонов Р., Мофа С. Пріоритетні напрямки оптимізації національно-державницької самосвідомості в Україні. Політичний менеджмент. 2003. № 2. С. 3-13.
5. Калиновський Ю.Ю. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філосо-

- фія права, політологія, соціологія. 2016. № 1 (28). С. 98-105.
6. Карлова В. Національна ідея сучасної України: проблеми та перспективи формування. Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. 2010. № 3. С. 21-29.
 7. Кіпєнський А.В., Перевалова Л.В., Яценко О.М. Якою має бути українська національна ідея? Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми розвитку українського суспільства. 2017. № 52 (1273). С. 16-28.
 8. Кожен з нас – президент. Головні тези інавгураційної промови Зеленського. Українська правда. 2019. 20 травня. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/05/20/7215535/>.
 9. Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). Київ : Вища шк., 1998. 392 с.
 10. Куць О.М. Усвідомлена незалежність: як / чи реалізована етнополітична свобода? (Українські реалії): монографія. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. 368 с.
 11. Латигіна Н.А. Українська національна ідея: українські реалії. Історико-політичні студії. 2013. № 1. С. 5-10.
 12. Лебедева Л.В. Постіндустріальна економіка та постіндустріальне суспільство: критерії розмежування та існуючі моделі. Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Серія: Економічні науки. 2010. Вип. 4. С. 29-36.
 13. Левченко Н.В. Національна ідея як чинник державотворення в Україні. Теорія та практика державного управління. 2009. Вип. 2. С. 66-75.
 14. Лютко Н. Основні підходи до визначення поняття «національна ідея». Формування патріотизму та збереження національної ідентичності особистості в умовах полікультурного середовища сучасної України: зб. наук. праць. Хмельницький : ПП Мельник, 2014. С. 83-86.
 15. Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів. Політичний менеджмент. 2005. № 1. С. 35-43.
 16. Морарь М.В. Національна ідея як чинник консолідації українського суспільства. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2014. № 6 (112), серпень. С. 108-113.
 17. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю.С. Шемшученка., В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенко. 2-ге вид., доп. і перероб. Київ : Довіра, 2004. 740 с.
 18. Попович М.В. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні. Київ : Укр. Центр духовної культури, 2005. 328 с.
 19. Пухкал О.Г. Національна ідея як важливий чинник розвитку громадянського суспільства в Україні. Економіка та держава. 2013. № 2. С. 118-121.
 20. Роговський А., Штепа Ю. Українська національна ідея: від плачу до конструктивного діалогу. Дзеркало тижня. 2006. № 34 (613).
 21. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / за ред. В.С. Крисаченка. Київ : НІСД, 2004. 648 с.
 22. Фартушний А. Національна ідея як динамічна система духовних вартостей. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. 1999. Вип. 1. С. 12-37.

REFERENCES

1. Vaulina, F.V. (2010). Natsionalna ideia Ukrainy: kompleksnyi vymir [The National Idea of Ukraine: A Comprehensive Dimension]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Serii: Pytannia politolohii – The Journal of V.N. Karazin Kharkov National University. Political Science Issues*, 16 (885), 196-201 [in Ukrainian].
2. Vitiuk, D.L. (2018). Yedyna derzhavna (natsionalna) ideia yak osnova yednosti Ukrainy [The single state (national) idea as the basis of the unity of Ukraine]. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriia ta praktyka) – International law herald: actual problems of the present (theory and practice)*, 1-2 (10-11), 9-15 [in Ukrainian].
3. Vovkanych, S.Y. (2014). Ukrainka natsionalna ideia ta elita: dotsentrovi (soborni) i vidtsentrovi (rehionalni) vyklyky [Ukrainian national idea and elite: centripetal (cathedral) and centrifugal (regional) challenges]. *Sotsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy – Socio-Economic Problems of the Modern Period of Ukraine*, 3 (107), 438-454 [in Ukrainian].
4. Dodonov, R., & Mofa, S. (2003). Priorytetni napriamky optymizatsii natsionalno-derzhavnytskoi samosvidomosti v Ukraini [Priority directions of optimization of national-state consciousness in Ukraine]. *Politychnyi menedzhment – Political Management*, 2, 3-13 [in Ukrainian].
5. Kalynovskyi, Yu.Yu. (2016). Natsionalna ideia yak tsinnisna determinanta derzhavotvorchoho protsesu v Ukraini [The national idea as a value determinant of the state-making process in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu “Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho”. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiologiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 1 (28), 98-105 [in Ukrainian].
6. Karlova, V. (2010). Natsionalna ideia suchasnoi Ukrainy: problemy ta perspektyvy formuvannia [The National Idea of Modern Ukraine: Problems and Prospects for Formation]. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnogo upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Public Administration under the President of Ukraine*, 3, 21-29 [in Ukrainian].
7. Kipenskyi, A.V., Perevalova, L.B., & Yatsenko, O.M. (2017). Yakoiu maie buty ukrainska natsionalna ideia? [What should be the Ukrainian national idea?] *Visnyk NTU “KhPI”. Serii: Aktualni problemy rozvytku ukrainskoho suspilstva – Bulletin of the National Technical University “KhPI”. Series: Actual problems of Ukrainian society development*, 52 (1273), 16-28. [in Ukrainian].

8. Kozhen z nas – prezident. Holovni tezy inavhuratsiinoi promovy Zelenskoho [Each of us is a president. The main theses of the inaugural speech of Zelensky]. (2019). *Ukrainska pravda – Ukrainian Truth*, 20.05.2019. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/05/20/7215535/> [in Ukrainian].
9. Kresina, I. (1998). *Ukrainska natsionalna svidomist i suchasni politychni protsesy: (Etnopolitohichnyi analiz) [Ukrainian national consciousness and modern political processes: (Ethno-political analysis)]*. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].
10. Kuts, O.M. (2013). Usvidomlena nezalezhnist: yak / chy realizovana etnopolitychna svoboda? (Ukrainski realii) [*Conscious Independence: How / Is Ethnopolitical Freedom Realized? (Ukrainian realities)*]. Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina [in Ukrainian].
11. Latyhina, N.A. (2013). Ukrainska natsionalna ideia: ukrainski realii [Ukrainian national idea: Ukrainian realities]. *Istoryko-politychni studii – Historical and Political Studies*, 1, 5-10 [in Ukrainian].
12. Lebedeva, L.V. (2010). Postindustrialna ekonomika ta postindustrialne suspilstvo: kryterii rozmezhuvannia ta isnuuuchi modeli [Post-industrial Economy and Post-Industrial Society: Delimitation Criteria and Existing Models]. *Visnyk Chernivetskoho torhovelno-ekonomichnoho instytutu. Seriya: Ekonomichni nauky – Bulletin of the Chernivtsi Trade and Economic Institute. Series: Economic sciences*, 4, 29-36 [in Ukrainian].
13. Levchenko, N.V. (2009). Natsionalna ideia yak chynnyk derzhavotvorennia v Ukraini [National idea as a factor of state formation in Ukraine]. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia – Theory and Practice of Public Administration*, 2, 66-75 [in Ukrainian].
14. Liutko, N. (2014). Osnovni pidkhody do vyznachennia poniattia “natsionalna ideia” [Basic approaches to defining the concept of “national idea”]. *Formuvannia patriotyzmu ta zberezhennia natsionalnoi identychnosti osobystosti v umovakh polikulturnoho seredovyshcha suchasnoi Ukrainy – Formation of patriotism and preservation of national identity of the individual in the conditions of multicultural environment of modern Ukraine*. (pp. 83-86). Khmelnytskyi: PP Melnyk [in Ukrainian].
15. Medvid, F. (2005). Ukrainska natsionalna ideia yak determinanta derzhavotvorchykh protsesiv [The Ukrainian national idea as a determinant of state-building processes]. *Politychnyi menedzhment – Political Management*, 1, 35-43 [in Ukrainian].
16. Morar, M.V. (2014) Natsionalna ideia yak chynnyk konsolidatsii ukrainskoho suspilstva [The national idea as a factor in the consolidation of Ukrainian society]. *The scientific and theoretical almanac «Grani»*, 6 (112), 108-113 [in Ukrainian].
17. Shemshuchenko, Yu.S., Babkin, V.D., & Horbatenko, V.P. (Eds.). (2004). *Politolohichnyi entsyklopedychnyi slovnyk [Political Science Encyclopedic Dictionary]* (2nd ed., rev.). Kiev: Dovira [in Ukrainian].
18. Popovych, M.V. (2005). *Natsionalna ideia i sotsialni transformatsii v Ukraini [National Idea and Social Transformation in Ukraine]*. Kiev: Ukrainskyi Tsentri dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
19. Pukhkal, O.H. (2013). Natsionalna ideia yak vazhlyvyi chynnyk rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini [The national idea as an important factor in the development of civil society in Ukraine]. *Ekonomika ta derzhava*, 2, 118-121 [in Ukrainian].
20. Rotovskyi, A., & Shtepa, Yu. (2006). Ukrainska natsionalna ideia: vid plachu do konstruktyvnoho dialohu [Ukrainian national idea: from crying to constructive dialogue]. *Dzerkalo tyzhnia – Mirror Weekly*, 34 (613) [in Ukrainian].
21. Krysachenko, V.S. (Ed.) (2004). *Ukrainska politychna natsiia: geneza, stan, perspektyvy [The Ukrainian Political Nation: Genesis, State, Perspectives]*. Kiev: NISD [in Ukrainian].
22. Fartushnyi, A. (1999). Natsionalna ideia yak dynamichna systema dukhovnykh vartostei [National idea as a dynamic system of spiritual values]. *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku – Ukrainian National Idea: Realities and Prospects of Development*, 1, 12-37. Lviv [in Ukrainian].

Кривошеїн Віталій Володимирович

Доктор політичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені
Олеса Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: 1-703@i.ua

Іваненко Валентин Васильович

Доктор історичних наук, професор
Дніпровський національний університет імені
Олеса Гончара
49010, Дніпро, просп. Гагаріна, 72

Email: ivanenko_dnu@i.ua

Kryvosheyin Vitaliy

Doctor of political sciences, Full Prof
Oles Honchar Dnipro national university
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

Ivanenko Valentyn

Doctor of historical sciences, Full Prof.
Oles Honchar Dnipro national university
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine

Цитування: Кривошеїн В. В., Іваненко В. В. Українська національна ідея в добу постіндустріального (інформаційного) суспільства. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 9-10. С. 5-14.

Citation: Kryvosheyin, V.V. & Ivanenko V. V. (2019). Ukrainska natsionalna ideia v dobu postindustrialnoho (informatsiinoho) suspilstva [Ukrainian national idea in the era of post-industrial (informational) society]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (9-10), 5-14.

Стаття надійшла / Article arrived: 05.08.2019

Схвалено до друку / Accepted: 04.09.2019

Питання взяття у полон, розміщення і обліку німецьких та австрійсько-угорських військовополонених на українських територіях у роки Першої світової війни

Олександр Карабін, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького

У даній статті автор досліджував тематику нормативно-правової бази, яку було розроблено на міжнародних конференціях і яка регулювала питання захоплення, розміщення і обліку військовополонених. У статті розглядаються і нормативні документи, видані у Російській імперії, які також регулювали це питання, хоча у дечому і відрізнялися від міжнародних домовленостей, підписаних урядом Російської імперії. Стосовно самого процесу захоплення військовополонених автор приходиться до висновку, що він не завжди відповідав прийнятним інструкціям і положенням, цьому перш за все заважала психологія солдатів, які здійснювали цей процес.

Щодо проблеми розміщення військовополонених на території Російської імперії автор наводить декілька проєктів уряду Російської імперії і низку об'єктивних причин, що не дали йому можливість ці проєкти втілити у життя. Також автор характеризує умови проживання військовополонених, акцентуючи свою увагу на їхньому перебуванні на українських територіях, і доходить висновку, що вони не завжди відповідали нормативно-правовій базі, були дуже строкатими і залежали від того, на яких роботах, у якому таборі перебував військовополонений. До того ж умови проживання залежали ще й від національності та військового звання полоненого. Так, військовополонені слов'яни мали низку пільг, які були спрямовані на покращення умов їхнього перебування у полоні, чого не мали військовополонені німці та угорці. Хоча у міжнародних домовленостях, які напередодні війни були підписані урядом Російської імперії, така диференціація умов утримання військовополонених, залежно від їхньої національності, передбачена не була, що є свідченням порушення цих угод.

Автор описує систему обліку військовополонених і дає оцінку її ефективності, висвітлюючи цілу низку проблем, які заважали вести точний облік військовополонених у Російській імперії. Виявлено недоліки оформлення військовополонених, що призводили до плутанини під час їхнього переміщення, і у результаті тисячі військовополонених були не враховані, та їхні близькі не могли отримати про них ніяку інформацію, а вони, у свою чергу, не отримували листи і допомогу.

Ключові слова: міжнародні домовленості, нормативно-правова база, утримання військовополонених, Положення про військовополонених, конвоювання, табір військовополонених, норми забезпечення, Червоний Хрест

Issue of taking prisoners, placement and registration of German and Austro-Hungarian prisoners of war in Ukrainian territories during the First World War

Oleksandr Karabin, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

In this article, the author studied the issue of taking prisoners of war by the Russian army paying special attention to international agreements regulating this process signed by the Government of the Russian Empire and regulatory documents in the form of regulations and instructions, which did not always comply with these international agreements. The author also emphasizes the fact that the process of taking German and Austrian-Hungarian prisoners of war by soldiers of the Russian Empire did not always comply with these instructions and provisions. For example, according to international agreements signed by the government of the Russian Empire, a prisoner of war had to state only his name and rank. However, according to the regulatory documents regulating the prisoners of war interrogation issue, approved by the same government, he had to answer a number of questions relating the information on his military unit, the state of the enemy army, and the information the enemy was aware of on the Russian army. In addition, the author gives an example of certain military units, which did not even try to comply with regulatory documents, treated the prisoners of war very cruelly, and sometimes even executed them.

The author considers the issue of placement of prisoners of war in the territory of the Russian Empire, which highlights the plans of the Government of the Russian Empire regarding this issue, and gives a number

of objective reasons preventing the implementation of these plans. Taking into account the regulatory documents and recollections of eyewitnesses, he analyzes the procedure for the transfer of prisoners of war from the moment of their capture to the places of their detention. On the ground of the provisions on prisoners of war, he characterizes the standards of their living arrangements and describes the way these were put into life, focusing his attention on their stay in Ukrainian territories. The author comes to the conclusion that prisoners' of war living arrangements did not always meet the established norms. They were very different depending on where the prisoners of war were. Their living conditions in the military units differed from the living conditions in the prisoners' camps or the places of their labor exploitation. Also, sometimes their living arrangements varied depending on which nationality a prisoner of war was. Therefore, living arrangements were better for the Slavic prisoners of war than for the Germans or the Hungarians. A part of the prisoners of war was transferred to the private parties for assistance in housekeeping. There were even cases when such prisoners of war, getting to the widows' households, started living together as spouses.

The author examines the structure of the institutions and organizations of the Russian Empire, which were supposed to keep records of prisoners of war, and gives reasons why these records were not as effective as it was expected and dozens of thousands of prisoners of war were lost in the expanses of the Russian Empire.

Keywords: : *International agreements, regulatory framework, maintenance of prisoners of war, Provisions on prisoners of war, convoying, prisoner of war camp, standards of supply, Red Cross*

Вопрос взятия в плен, размещения и учета немецких и австро-венгерских военнопленных на украинских территориях в годы Первой мировой войны

Александр Карабин, Черкасский национальный университет им. Богдана Хмельницкого

В данной статье автор исследовал тему нормативно-правовой базы, которая была разработана на международных конференциях и регулировала вопросы захвата, размещения и учета военнопленных. В статье рассматриваются и нормативные документы, выданные в Российской империи, которые также регулировали этот вопрос, хотя они и отличались от международных договоренностей, подписанных правительством Российской империи. Что касается самого процесса захвата военнопленных, автор приходит к выводу, что он не всегда отвечал принятым инструкциям и положениям, чему мешала психология солдат, осуществлявших этот процесс.

По проблеме размещения военнопленных на территории Российской империи автор приводит несколько планов правительства Российской империи и ряд объективных причин, которые не дали ему возможность эти планы осуществить. Также автор характеризует условия проживания военнопленных, акцентируя свое внимание на их пребывании на украинских территориях, и приходит к выводу, что они не всегда соответствовали нормативно-правовой базе, были очень разными и зависели от того, на каких работах, в каком лагере находился военнопленный. К тому же условия проживания зависели еще и от национальности и воинского звания военнопленного. Так военнопленные славяне имели ряд льгот, которые были направлены на улучшение условий их пребывания в плену, чего не было у военнопленных немцев и венгров. Хотя в международных договоренностях, которые накануне войны были подписаны правительством Российской империи, такая дифференциация условий содержания военнопленных, в зависимости от их национальности, предусмотрена не была, что является свидетельством нарушения этих соглашений.

Автор описывает систему учета военнопленных и дает оценку ее эффективности, освещая целый ряд проблем, которые мешали вести точный учет военнопленных в Российской империи. Выявлены недостатки оформления военнопленных, что приводило к путанице при их перемещении, и в результате тысячи военнопленных были не учтенные, и их близкие не могли получить о них никакой информации, а они, в свою очередь, не получали письма и помощь.

Ключевые слова: *международные соглашения, нормативно-правовая база, содержание военнопленных, Положение о военнопленных, конвоирование, лагерь военнопленных, нормы обеспечения, Красный Крест*

Постановка проблеми

Військовий полон є невід'ємною частиною військових конфліктів. На сьогодні завдяки розвитку міжнародного гуманітарного права цьому питанню громадськість та засоби масової інформації приділяють досить значну увагу. Частина норм міжнародного гуманітарного права, що регулюють питання військового полону, було прийнято ще напередодні Першої світової війни. Ці норми надавали військовополоненим цілу низку прав і гарантували умови перебування у полоні не гірші, ніж умови утримання в армії, яка їх полонила. Але ці домовленості мали низку недоліків, які виявилися під час Першої світової війни. Основним з них було те, що через досить гуманні умови військового полону, він ставав масовим і мільйони військовополонених ставали неабияким тягарем для країн, що воюють. Тому дослідження досвіду спроб дотримання норм міжнародного гуманітарного права у таких масштабах, як це було у роки Першої світової війни, є актуальним і на сьогодні.

Аналіз досліджень і публікацій

Дана тема є недостатньо висвітленою у працях дослідників. Радянська історіографія питанню Першої світової війни приділяла мало уваги, якщо порівнювати зі справжнім ажіотажем радянських істориків навколо тематики Другої світової війни. Нечисельні праці радянських істориків, які все ж таки були присвячені Першій світовій війні, у основній своїй масі висвітлювали перебіг бойових дій. Іноді деякі радянські дослідники порушували питання військового полону, але, як правило, лише у контексті участі військовополонених у громадянській війні у Росії. Сучасна історіографія цьому питанню приділяє більше уваги, ніж радянська. З'явилась низка праць, присвячених проблематиці окремих аспектів військового полону у зазначений період, серед українських, російських та білоруських дослідників. Із них варто відзначити: Е. Є. Абдраштова [1, 2], С. М. Базанова [4], О. Ф. Гордєєва [6], О. Є. Дмитрієву [9, 10, 11], О. В. Єрохіну [14], А. С. Жарову [15], Н. Є. Журбину [16], О. Ю. Кириєнка [19], Т. В. Мінаєву [20, 21], Б. І. Німанова [25], О. Л. Самовича [31], В. І. Саранчу [32], Н. В. Суржикову [36, 37, 38, 39] та інших.

Окремо варто відзначити працю німецького дослідника Р. Нахтігала [24], у якій він досить ґрунтовно дослідив функціонування Дарницького табору військовополонених.

Мета дослідження

На основі нормативних документів і, узагаль-

нивши дослідження з даної тематики інших дослідників, висвітлити проблему взяття у полон, переміщення і поселення військовополонених на українських територіях у період Першої світової війни. А також виявити невідповідність вирішення цих питань міжнародним домовленостям, які уряд Російської імперії підписав напередодні війни.

Виклад основного матеріалу

Українські території у роки Першої світової війни входили до складу Російської імперії, і на них розповсюджувалося російське законодавство. Нормативно-правова база, що регулювала питання військового полону, у Російській імперії розвивалася у формі «найвище» затверджених Положень «Про військовополонених», а також іменних указів, циркулярів, інструкцій та інших подібних нормативних документів [31].

Розроблене військовим міністерством Положення «Про військовополонених» було затверджено імператором Миколою II 7 (20) жовтня 1914 р. Це положення замінило застаріле Положення «Про військовополонених» від 13 (26) травня 1904 р. В основу нового положення було покладено статті Гаазької конвенції 1907 р. [6]. До проголошення положення від 7 (20) жовтня 1914 р. вищі військові і цивільні чини стосовно військовополонених, як правило, діяли на власний розсуд [19, с. 476].

Положення від 7 (20) жовтня 1914 р. у питаннях утримання та трудового використання військовополонених суттєво доповнювалося великою кількістю підзаконних актів, циркулярів, інструкцій і наказів, що у Російській імперії мали силу законів [31].

Розроблене військовим міністерством Положення «Про військовополонених» було затверджено імператором Миколою II 7 (20) жовтня 1914 р. Це положення замінило застаріле Положення «Про військовополонених» від 13 (26) травня 1904 р. В основу нового положення було покладено статті Гаазької конвенції 1907 р. [6]. До проголошення положення від 7 (20) жовтня 1914 р. вищі військові і цивільні чини стосовно військовополонених, як правило, діяли на власний розсуд [19, с. 476].

Положення від 7 (20) жовтня 1914 р. у питаннях утримання та трудового використання військовополонених суттєво доповнювалося великою кількістю підзаконних актів, циркулярів, інструкцій і наказів, що у Російській імперії мали силу законів [31].

Згідно з Положенням «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. при захопленні у полон набути статусу військовополонених могли

всі особи, які знаходилися у ворожій армії, зокрема й маркітанти, журналісти і навіть екіпажі торгових суден ворожих країн [44]. До категорії військовополонених іноді навіть зараховували затриманих турецьких цивільних підданих [30]. Статусу і прав військовополонених не могли набувати шпигуни і взяті у полон російські піддані. Вони повинні були притягуватися до відповідальності згідно з законами Російської імперії як арештанти.

Положення «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. чітко вказувало на те, що до військовополонених треба ставитися гуманно [44]. Але під час самого процесу їхнього взяття у полон дотриманню цієї норми заважала психологія осіб, які здійснювали їхнє захоплення. Часто причиною цього була ксенофобія, що виражалася у ненависті до чужинців, а також презирство до слабкого, того, хто потрапив у полон [21]. Крім того, відрізнялося ставлення до військовополонених і залежно від національного складу підрозділу, у полон до якого вони потрапляли. Наприклад, солдати «Дикої дивізії», що формувалася в основному з вихідців із Кавказу, не дивлячись на заборони положення від 7 (20) жовтня 1914 р., тих, хто здавався у полон, часто просто страчували, рубаючи їм голови. Серед страчених було багато і військових австрійсько-угорської армії, велика частина яких була слов'янами. Ті, хто все ж таки потрапляли до них у полон, відчували на собі погане ставлення і порушення даного положення та міжнародних домовленостей [3]. Також серед військових Першої світової війни побутували і свої неофіційні звичаї. Наприклад, військовополонених, у яких знаходили заборонені кулі «дум-дум» розстрілювали на місці, не дивлячись на заборони міжнародних домовленостей [18, с. 29]. До того ж складнощі для військовополонених та осіб, що їх полонили, викликала різниця у мовах. Деякі слова іноді були для однієї зі сторін схожі на нецензурні, що нерідко викликало сміх чи непорозуміння [37].

Згідно з Положенням «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. кожен військовополонений при потрапленні у полон зобов'язаний був назвати лише своє ім'я і військовий чин [44]. Паралельно з цим положенням існувала й інструкція для допиту військовополонених перед їхньою відправкою у тил. Згідно з цією інструкцією військовополонених треба було опитувати по одному за спеціально встановленим списком запитань. Відповідно до цього списку у військовополонених запитували: ім'я, війсь-

ковий чин, національність, віросповідання, вік, номер військової частини, хто її командир, скільки солдат у його підрозділі і який у них настрій, де розташована військова частина і чим вона озброєна, де знаходиться штаб армії, чи багато серед них новобранців, чи багато поранених, скільки у солдат при собі є набоїв, наявність волонтерів, скільки солдат дезертирувало або перебігло на сторону ворога, чи є у військах якісь епідемії, чи є у них російські полонені або перебіжчики, як російські військовополонені там забезпечені, а також опитували, що військовополонений знає про російську армію. Окремо у інструкції йшлося про перебіжчиків, яких треба було відразу ж ділити на слов'ян і не слов'ян. При цьому інструкція передбачала краще ставлення до слов'ян і більш суворе до всіх інших національностей [42].

Потрапивши у полон, військовополонені направлялися у спеціальні збірні пункти. Як зазначено у Положенні «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р., такі збірні пункти встановлювалися за погодженням військового міністра і міністра внутрішніх справ. Військовополонених туди супроводжував під конвоєм партійний начальник, якому виділялися кошти на продовольство, необхідне для забезпечення підконвойних під час їхнього руху. При етапуванні військовополонені, згідно з цим положенням, мали право передати свої особисті речі на зберігання партійному начальнику, отримавши взамін квитанцію, та отримати за її наявності свої речі назад після прибуття. До того ж партійний начальник зобов'язаний був не допускати, щоб військовополонених хтось ображав. Перед їх відправкою партійний начальник повинен був попередити збірний пункт, куди він везтиме військовополонених, про їхню чисельність, звання, кількість хворих і поранених, щоб на збірному пункті до їхнього прибуття могли вжити необхідних заходів.

Положення «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р., вказувало, що військовополонені, яких піддано суду, повинні були рухатися на збірні пункти як арештанти, окремо від звичайних військовополонених.

Після прибуття у збірний пункт, згідно з цим положенням, утримання військовополонених та їх подальша відправка у тил мала відбуватися за кошти повітового начальника, на території якого знаходився цей збірний пункт. За порядком серед військовополонених на збірному пункті повинні були слідкувати військові. Для контролю у збір-

них пунктах створювалися спеціальні алфавітні книги зі всіма даними про військовополонених, а також там мала міститися інформація, куди саме їх потім направили у тил. Коли збірний пункт закривався, то ці книги мали передаватися до Головного управління Генерального штабу [44].

Щодо розподілення військовополонених після збірних пунктів тилловими районами Російської імперії, то спочатку царський уряд хотів розміщувати їх за Уралом і на січень 1915 р. у Сибіру було вже близько 186 тис. військовополонених. Літом 1915 р. в Омському окрузі було вже 150 тис. військовополонених, Іркутському – 200 тис.. Але у 1916–1917 рр. військовополонених починають переводити у європейську частину імперії для участі у сільськогосподарських роботах, і у Сибіру їхня кількість починає скорочуватися. На січень 1917 р. в Омському військовополоненому окрузі знаходилося лише 135 тис. військовополонених, а у Іркутському їх так і залишилося близько 200 тис. На вересень 1917 р. у Омському, Іркутському і Приамурському військових округах знаходилося лише 135 тис. військовополонених. Таким чином, прагнення російського уряду щодо розміщення всіх військовополонених за Уралом через цілу низку об'єктивних причин не було втілене у життя [5].

Також уряд намагався розміщувати військовополонених на відстані від адміністративних і економічних центрів [6]. Але знову ж таки через їхню кількість і нестачу робочих рук на підприємствах і у сільському господарстві не вдалося здійснити і це [23].

Була спроба уряду розміщувати військовополонених різними районами імперії залежно від їхньої національної приналежності, що у роки війни, згідно з даними, наведеними у праці Н.В. Суржикової, мало таке співвідношення: німців, зокрема й австрійських, – 20–22 % (400–500 тис.), угорців – 20–25 % (500–550 тис.), румунів – 7–8 % (120–150 тис.), італійців – 1–2 % (20–40 тис.), слов'ян – 40–47 %, з них чехів і словаків – 13–18 % (250–350 тис.), сербів, хорватів і словенців – 11–12 % (200–250 тис.), поляків – 8–9 % (150–200 тис.), українців – 8 % (150–160 тис.) [36]. Виходячи з такої національної строкатості військовополонених, була спроба уряду окремо розміщувати військовополонених слов'ян і військовополонених іншої національності. Так, за Урал планували вивозити неблагонадійних німців, австрійців і угорців [6]. Крім того, німецьких підданих планували вивозити у Східний Сибір, а австрійсько-угорських у Західний Сибір і Серед-

ню Азію, де був м'якший клімат [4]. Слов'ян і румунів планували розміщувати у європейській частині імперії [6]. Але здійснити ці плани також не вдалося через складність їх реалізації. Залежно від військових округів змінювався лише відсоток тих чи інших національностей серед військовополонених. У центральній частині імперії, зокрема і на українських територіях, відсоток військовополонених слов'ян був більший, ніж за Уралом. Наприклад, у Харківській губернії у березні 1916 р. з 533 військовополонених 357 (67 %) були слов'янами. Також, для прикладу, військовополонених українців, яких вважали благонадійними, розміщували в основному у Київському, Казанському і Московському військових округах, хоча іноді їх направляли у Туркменський, Омський, Іркутський і Приамурський військові округи, але у меншій кількості [9].

Переміщення такої великої кількості військовополонених у тиллові райони Російської імперії супроводжувалося значними складнощами, пов'язаними з тим, що поява нових військовополонених залежала від військових успіхів на театрах ведення військових дій, і тому характеризувалася різким збільшенням їхньої кількості після значних перемог російської армії. Так, великий потік військовополонених з'явився після капітуляції Перемишльської фортеці. У березні-травні 1915 р. 118 тис. з них були відправлені у тиллові райони Російської імперії з Київської печерської фортеці [32]. Різкий наплив таких мас військовополонених був неабияким випробуванням для транспортної системи імперії, зокрема й українських губерній. Іноді, через великий потік військовополонених, у Києві, на залізничних станціях Київ-Московська і Пост-Волинська, на карантині, перед відправкою у тил стояли цілі ешелони з військовополоненими. Щоб якось вирішити питання з перевантаженням залізничних станцій, під Києвом збудували Дарницький табір для військовополонених, який запрацював вже з липня 1915 р. [19, с. 479]. За своєю пропускною можливістю з ним в Україні міг зрівнятися лише табір для військовополонених у Кривому Розі [23]. Після Брусилівського прориву до Дарницького табору прибувало по 8 ешелонів з військовополоненими на день [32].

Окрім навантаження на транспортну систему, переміщення таких великих мас військовополонених створювало загрозу спалаху епідемії. Тому у січні 1915 р. Головне управління Генерального штабу видало наказ, що мав поширюватися на всі військові округи, і зобов'язував

їхніх військових начальників попіклуватися про влаштування спеціальних лазень, які військовополонені у найкоротший строк мали б пройти перед їхньою відправкою у пункти призначення, бо військовополонені при потраплянні у полон, як правило, були досить брудними, що могло бути однією з причин спалаху епідемій [28].

Щодо самого процесу переміщення військовополонених у тиллові райони імперії, то у Положенні «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. зазначалося, що при транспортуванні залізницею нижні чини військовополонених мали перевозитися у таких самих вагонах, які використовувалися для перевезення російських солдатів. Генерали згідно з цим положенням мали перевозитися у вагонах першого класу, штабні офіцери – другого. Якщо військовополонені транспортувалися ґрунтовими дорогами, то нижні чини їхньої армії повинні були йти пішки, а військовополонені офіцери повинні були слідувати за ними на підводах, з розрахунком один кінь на двох чоловіків. Для вантажу чи хворих військовополонених також повинні були виділятися підводи. Військовополонені генерали і адмірала ґрунтовими дорогами мали їхати окремо від нижніх чинів їхньої армії на поштових конях з розрахунком один кінь на одного генерала чи адмірала. Тих військовополонених, що захворіли у дорозі, згідно з положенням від 7 (20) жовтня 1914 р., необхідно було передавати у цивільні або військові медичні установи на шляху їхнього переміщення. Військовополонених, підданих суду, везли окремо і під конвоєм як арештантів [44]. Згідно з наказом по Південно-Західному фронту, починаючи з 1915 р., гроші на харчування військовополоненого видавалися лише при його одиночному етапуванні. При переміщенні військовополонених командами, вони вже повинні були харчуватися на продовольчих пунктах, де отримували провіант і харчі на дорогу [28].

Транспортування військовополонених у місця їхнього призначення могло тривати значний час і мати велику кількість зупинок. Під час переміщення військовополонені опинялися у важких умовах. Перевозячи їх залізницею, часто використовувалися вагони для транспортування худоби, рідше для транспортування вантажу, ще рідше пасажирські [8]. Місця у вагонах, зазвичай, було обмаль. Іноді разом з ними у вагоні перебував і конвоїр [27]. Під час транспортування військовополонені часто були виснажені і знаходилися у жалюгідному стані. Нерідко вони під час перевезення залишалися без взуття і тепло-

го одягу. Результати розслідування таких фактів часто виявляли, що причиною втрати військовополоненими свого майна було те, що вони продавали свої речі і одяг в обмін на необхідне їм продовольство [16]. Іноді винними у цьому були конвоїри, що присвоювали собі кошти, які виділялися на харчування для військовополонених [8]. Підтверджувала такий стан речей і тогочасна російська преса, яка іноді, описуючи становище турецьких військовополонених, зазначала, що під час їхнього перевезення вони знаходилися у важкому стані та були одягнені у лахміття, а через виснаження, голод і паразитів десятками вмирали у вагонах [33].

Будучи свідками важкого становища військовополонених, окремі представники цивільного населення намагалися їм допомогти, іноді на стоянках їх підгодовували «сердобольні» російські жінки. До таких акцій милосердя імперська влада ставилася негативно, але серйозних заходів щодо припинення подібних дій не вживала [1]. Таким чином, умови переміщення військовополонених до місць їхнього постійного перебування не завжди відповідали нормам Положення «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. та іноді були для них непростим випробуванням.

Що стосується розміщення військовополонених вже у тиллових районах імперії, то у Положенні «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. зазначається, що військовополонені можуть розміщуватися у фортеці, місті чи інших місцях, а під охорону беруться лише за необхідності, і доти, доки ця необхідність існує. Відповідало за розміщення військовополонених Головне управління Генерального штабу, а цивільна місцева влада повинна була йому в цьому питанні допомагати. Згідно з цим положенням військовополонені у середині імперії мали утримуватися при місцевих військових частинах у вигляді спеціальних команд, на які їх мало розподілити Головне управління Генерального штабу і видати інструкцію щодо їхнього утримання. Відповідальність за дотримання встановлених норм утримання військовополонених і їхній захист від образ лягала на плечі командирів військових частин. Команди військовополонених поділялися на взводи, на півроти і роти. Начальниками цих формувань мали призначатися самі військовополонені. Положення «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. вказувало на те, що військовополонені мали утримуватися так само, як утримувалися солдати військової частини, у якій

вони знаходилися. Речі військовополонених, які вони здавали, також мали зберігатися так само, і у тому ж самому місці, де зберігалися особисті речі солдатів частини.

Згідно з Положенням «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. військовополонених у військових частинах необхідно було розмішувати у вільних казармах [44]. Збереглися свідчення представників Женевського міжнародного комітету Червоного Хреста Тормейера і Фер'єра, що оглядали табори військовополонених у Російській імперії, де вони вказували на те, що військовополонених військово керівництво спочатку селило у казармах, які звільнилися у результаті відправки військ на фронт [26]. Але притік великої кількості військовополонених змусив владу будувати спеціальні табори для їх розміщення, які, як правило, склалися з 20–25 великих бараків, де найчастіше жило 10–15 тис. людей [19, с. 478]. Кількість таких таборів постійно зростала. На 1915 р. для військовополонених у Російській імперії було обладнано 891 місце утримання, 68 з яких були таборами [38]. Але через зростання кількості військовополонених до 1917 р. у Російській імперії було вже більше 400 таборів [12]. Згідно з даними наведеними у праці О.В. Єрохіної, 18 з них було в Одеському військовому окрузі [14]. Протягом війни табори для військовополонених підпорядковувалися Головному управлінню Генерального штабу [4]. У таких таборах військовополонені поділялися на взводи, відділення і десятки, що підпорядковувалися своїм військовополоненим офіцерам [13].

У Положенні «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. не було обумовлено розміри приміщень для розквартирування військовополонених та наявність необхідних санітарно-гігієнічних умов їх утримання [10].

Зазвичай бараки для військовополонених мали 20 сажнів у довжину (43 м.), 6 сажнів у ширину (13 м.), 2 сажні у висоту (4 м.) і були розраховані на 250–300 військовополонених. Вздовж стін у бараках знаходилися 2–3 поверхові нари. Місця на них зазвичай не розділяли, а просто виділяли по аршину довжини на людину. М'які постільні речі для військовополонених не передбачалися. Це пов'язано з тим, що російські солдати звикли спати на твердому. Через скарги військовополонених на твердість іноді їм видавали трохи соломи, але пил від неї потрапляв їм у легені і викликав хвороби. Спали військовополонені одягнені, а у холодну пору року часто жалілися на відсутність ковдр, бо російські

солдати ними не користувалися, а укривалися шинеллю, що доводилося робити і військовополоненим [26].

Приміщення для військовополонених часто не відповідали елементарним санітарним нормам. Часто військовополонені самі будували собі бараки, які вважалися тимчасовими і тому взимку не опалювалися. Іноді невідповідність табірних умов утримання військовополонених міжнародним домовленостям російський уряд пояснював відповіддю на погане ставлення німців до російських військовополонених [25]. Хоча у 1915 р. російська делегація перевірила стан російських військовополонених у Німеччині та Австро-Угорщині і констатувала, що гігієнічні умови там відповідають нормам, а поштові відділення функціонують у кожному таборі. Нарікання викликало в основному лише харчування [20]. Іноді причиною невідповідності умов утримання військовополонених міжнародним домовленостям були наслідки зловживання керівництва [25].

Як вже зазначалося вище, найбільшим табором в Україні, і взагалі у європейській частині Російської імперії, був Дарницький пересильний табір для військовополонених. Лише Москва з її двадцятьма зведеними шпиталями іноді приймала схожу кількість військовополонених. Через Дарницький табір пройшла величезна кількість людей. У ньому був чеський письменник Я.М.Ф. Гашек, угорські комуністи Б.М. Кун та І. Надь, австрійський літератор Г. фон Додерер, перший керівник Чехословаччини Т.Г. Масарик, цілком можливо майбутній югославський президент Й.Б. Тіто. У Дарницькому таборі з 31 барака – 15, за іншими даними – 7, передбачалися виятково для чехів. Також було 7 югославських, 3 румунських, 2 ельзаських, 1 італійський і 1 русинський бараки. Решта бараків там були для всіх інших національностей. Старшими бараків, як правило, призначали чехів. Р. Нахтігаль у своїй праці вказує на спогади офіцера австрійської авіації Р. Піцціні, який у 1917 р. стверджував, що Дарницький табір був у руках чеських і сербських легіонерів, а охорона табору складалася з чехів, сербів, італійців, румунів та ельзасців.

Кількість військовополонених у Дарницькому таборі постійно змінювалася. На 1916 р., до Брусиловського прориву, у ньому нараховувалося близько 2 тис. військовополонених, з яких 1170 використовувалися для вуличних робіт. Персонал табору складався з 306 осіб. Під час Брусиловського прориву до табору щодня при-

бувало 8 ешелонів, а відбувало 6. Наприкінці червня 1916 р. у таборі було зафіксовано 25 тис. військовополонених. У середині липня у таборі їх було вже 20 тис. Під час Брусиловського прориву персонал зі складу військовополонених по-троївся і загалом став складати 609 осіб. До кінця 1916 р. кількість військовополонених у таборі становила від 3 до 5 тис.

Бараків вистачало не для всіх і частина військовополонених мешкала просто неба. Зазвичай це були німці, австрійці і угорці. Узагалі ці національності там надовго не затримувалися, бо їх після нетривалого перебування в таборі везли далі на схід або направляли на роботи до Чернігівської губернії.

У 1915–1916 рр. Дарницький табір відвідали американський консул і російський генерал-губернатор. Вони там побачили 39 нездорових бараків, проблеми з харчуванням і відсутність лазень. У лікарняних бараках не було води, а одяг прали прямо біля них на вулиці [24].

Окрім військових частин і таборів, військовополонені часто перебували у місцях їх трудового використання. У таборах для військовополонених, як правило, перебувала частина офіцерів і непрацездатні військовополонені. Працездатні ж були у таборах лише транзитом, з одних робіт на інші. Через це місцева влада була зацікавлена у направленні їй лише працездатних військовополонених, яких би вона змогла б відправити на роботи і які не сиділи б у таборах, місця у яких не вистачало навіть на військовополонених, які працюють.

Розподілені на різних роботах військовополонені потрапляли у різні умови свого утримання. Велика кількість військовополонених, які працюють, просто випадала з поля зору цивільної влади. Деякі військовополонені потрапляли на роботи до приватних рук. Деяких надавали для робіт у господарства вдів, де вони жили з ними як чоловік і жінка [41]. А деякі, як наприклад, робітники на заводах в Юзівці, жили у ізолюваних бараках з воєнізованою охороною [35].

Для роботодавців були видані спеціальні правила щодо відпускання військовополонених на ті чи інші роботи, де зазначалося, у яких умовах мали проживати військовополонені, які на них працюють. Згідно з правилами казарми для військовополонених, які працюють, мали бути опалені і просторі з ліжками або нарами. У них мали бути сінники, подушки і, наскільки це можливо, ковдри. Крім казарм, полонених дозволялося селити у тимчасових бараках, землянках,

палатках, державних або найманих цивільних приміщеннях. Жити військовополонені працівники повинні були згідно з казарменим режимом. У жилих приміщеннях повинна була бути чистота. З 21 години вечора і до 6 години ранку будь-яка музика чи пісні заборонялися. О 22 годині вечора всі вже мали спати, а всі вогні мали бути погашені [44]. Але роботодавці ці правила втілювали у життя по-різному, і тому умови утримання військовополонених на роботах були дуже різноманітними [39].

Інакше ставився уряд Російської імперії до питання проживання військовополонених офіцерів. Так, окрім таборів, військових частин і місць трудового використання, згідно з Положенням «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. начальник військової частини міг дозволити їм жити на орендованих квартирах, якщо вони дадуть йому чесне слово не відлучатися за межі зазначеного району [43]. Таким чином, у містах жили офіцери, що мали привілейоване становище. У кожне приміщення, де вони жили, треба було надати ліжко або топчан, стіл, стільці або табурети, умивальник, шафу, вішалки [40]. На початку війни на орендованих квартирах жили майже всі військовополонені чеські офіцери [11]. Іноді офіцерам і старшинам навіть призначали ординарців [23].

У 1915 р. деяких військовополонених офіцерів перевели на казармене положення і розмістили в групах від 20 до 400 осіб у вільних казармених приміщеннях чи міських будинках [9]. Натомість на українських територіях військовополонених нижніх чинів, для яких не вистачало приміщень, іноді доводилося селити прямо на квартирах, без охорони, лише під наглядом поліції [19, с. 478]. Але такими поселенцями в основному були слов'яни, зокрема чехи, багатьом з яких за їхню антигабсбурзьку позицію дозволялося жити на квартирі і займатися своїм цивільним фахом [24]. Німців, австрійців чи угорців серед них було не більше 5–8 % [19, с. 478].

Окрім вищезазначених місць перебування військовополонених, існували ізоляційні пункти для хворих військовополонених і обсерваційні пункти (карантин) перед відправкою військовополонених до місця їхнього призначення. Такі пункти відкривались і закривались у разі потреби [41].

Іноді військовополоненим дозволялося покидати місця їхнього утримання і здійснювати візити у місто. Так, на початку війни військовополонені чеські офіцери могли здійснювати прогулянки містом під конвоєм неозброєних

солдатів. Але з 1915 р. їм дозволялося ходити у місто лише для відвідування церкви, магазину, лазні або за наявності пропуску військового керівництва [9].

Також, згідно з правилами, при відвідуванні міста військовополоненим заборонялося знаходитися на вулиці після 21 години вечора влітку, 19 години вечора навесні чи восени і 17 години взимку. Військовополоненим заборонялося відвідувати парки, сади, громадські гуляння, ресторани, театри, кінотеатри, столові та інші громадські місця. Господарям подібних громадських установ заборонялося пускати до них військовополонених під загрозою штрафу чи закриття. Крім того, військовополоненим заборонялося їздити трамваями. Також під заборонами для них було паління на вулиці, нетверезий стан і аморальна поведінка [44]. Військовополоненим не дозволялося займатися торгівлею [17]. При порушенні цих правил їх повинні були негайно затримати жандарми чи комендантський нагляд [44]. Але ці правила виконувалися не завжди, і, на думку історика М.В. Оськіна, під кінець війни австрійсько-угорські військовополонені почали ходити у сусідні села прямо через табірні ворота, а вартові це намагалися просто не помічати [29]. У деяких районах Південно-Західного фронту військовополонені погано охоронялися, а то й не охоронялися взагалі і тому вільно ходили у міста в цивільному і військовому одязі [22].

Обліком військовополонених мало займатися спеціальне довідкове бюро. У кінці 1913 р. міжнародна організація Червоний Хрест доручила розробити проект положення цього бюро професору міжнародного права генерал-майору І.А. Овчинникову. 26 червня (9 липня) 1914 р. цей проект був прийнятий мобілізаційною радою Головного управління Червоного Хреста, після чого він був направлений у державні структури. Офіційно довідкове бюро почало діяти після ратифікації Положення «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р. [20].

Довідкове бюро Російського товариства Червоного хреста, згідно з Положенням «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р., складалося з Центрального довідкового бюро, що знаходилося у Петрограді при Головному управлінні Російського товариства Червоного Хреста, та підпорядкованих йому регіональних відділень.

Центральне довідкове бюро від Головного управління Генерального штабу та інших установ повинно було отримувати всі необхідні відомості про військовополонених для створення

іменних карток на кожного військовополоненого, які після війни повинні були передати воєнному уряду. Також бюро зберігало всі речі військовополоненого і повідомляло міністерство закордонних справ про кількість військовополонених – підданих різних країн [44]. До Центрального довідкового бюро у Петрограді надсилалися листи, документи, записки, знаки розрізнення військовополонених після їх втечі або смерті, а також супровідні папери на цих військовополонених, де зазначалося прізвище, вік, віросповідання, місце народження або постійного проживання і їх належність до німецької, австрійсько-угорської чи турецької армій [15].

На середину 1915 р. Центральне довідкове бюро складалося з Ради бюро, канцелярії, відділу особового складу, господарського відділу, відділу речей, які залишилися після вбитих чи померлих військовополонених, поштово-поліграфічного відділу при бюро, поштового відділу, контрольної комісії, особливого комітету допомоги військовополоненим, Московського довідкового бюро та уповноваженого Центрального довідкового бюро у Москві, а також такого уповноваженого у Києві.

Особливий комітет допомоги військовополоненим при Центральному довідковому бюро був створений 16 (29) січня 1915 р. Його очолював сенатор і таємний радник О.Д. Арбузов. Цей комітет збирав кошти, на які купував військовополоненим речі та книги, не у індивідуальному, а у масовому порядку. Співпрацював цей комітет з такими ж комітетами у Відні, Будапешті та Берліні. Таким чином, входячи до Центрального довідкового бюро, цей комітет через свою діяльність у ньому виокремлювався [20].

Але робота Центрального довідкового бюро була менш ефективною, ніж на це сподівалися, і заслужувала критики зі сторони громадськості [2].

Окрім Центрального довідкового бюро, обліком військовополонених, які поступали з фронтів займалося 5-е справочинство при Головному управлінні Генерального штабу. Обліком займалися і штаби окремих фронтів, а також районні та місцеві органи за місцем утримання військовополонених [14]. Крім того, згідно з Положенням «Про військовополонених» від 7 (20) жовтня 1914 р., начальник військових частин мав вести іменні алфавітні списки з усіма даними і щомісячно повідомляти у Головне управління Генерального штабу, скільки в нього військовополонених, скільки прибуло нових і скільки він відправив [44].

Також восени 1916 р. у складі Головного управління Генерального штабу був створений «відділ евакуаційний та із завідування військовополоненими». У всіх військових округах були сформовані підзвітні цьому відділу управління у справах військовополонених [14].

Щодо оцінки діяльності і ефективності системи обліку військовополонених у Російській імперії, то до 1915 р. у Російській імперії через невміння систематичний облік військовополонених належним чином так і не проводився, що викликало велику критику зі сторони спільноти [2].

Насамперед вести систематичний облік усіх військовополонених заважала велика їхня кількість і їх швидкість переміщення територією країни [24]. Складність обліку військовополонених полягала і у тому, що у створеній Головним управлінням Генерального штабу у вересні 1914 р. формі іменного списку військовополонених не було спеціального рядка для фіксування підданства військовополонених, бо вважали, що було б зручніше подавати окремі списки німецьких і австрійсько-угорських військовополонених. На практиці ж і тих, і інших заносили в одні списки, що дуже заважало роботі бюро. Тому вже у вересні було видане циркулярне розпорядження з вимогою зазначати підданство. Але на місцях іноді замість підданства зазначали національність. Лише після багатьох роз'яснень стали поступати правильні списки військовополонених [38].

Реєстрація військовополонених на місцях ускладнювалася ще й тим, що мало працівників знали іноземні мови. Тому центральні органи, що займалися централізованим обліком військовополонених часто не отримували точних даних з місць [34].

Р. Нахтігаль у своїй праці стосовно обліку військовополонених описував випадок, коли у 1915–1916 рр. Дарницький пересильний табір відвідували американський консул і російський генерал-губернатор, інспектори критикували те, що реєстрацією військовополонених там займалися австрійські євреї, які не вважалися привілейованими і мали рушити далі на схід, як німці, австрійці і угорці.

Таким чином, реєстрування всіх військовополонених, що вимагала конвенція, не завжди реалізовувалося повною мірою. Як наслідок, серед полонених у Російській імперії загубилося близько 10 тис. незареєстрованих полонених австрійсько-угорських солдатів [24]. Варто

вказати, що окрім уряду Російської імперії, правильний облік військовополонених був дуже важливим для самих військовополонених, бо це пришвидшувало їхню можливість користуватися кореспонденцією [36].

Через те, що на 1917 р. реєстри військовополонених уже не відповідали дійсності, Російський уряд на 1917 р. запланував загальноімперський перепис військовополонених, який мав би внести ясність у їх кількісний склад [38].

Для перепису військовополонених була підготовлена ціла низка документів. Починаючи від загальної інструкції і закінчуючи персональними бюлетенями [36]. Кожному військовополоненому повинні були видавати на руки для зберігання номер його реєстраційної картки. Ті військовополонені, що знаходилися на роботах на підприємствах повинні у 10-денний термін бути переписаними їхнім начальником за його власний рахунок [7]. Але результати загальноімперського перепису, запланованого на жовтень 1914 р. не відомі. У деяких місцях перепис затягнувся, а у деяких не відбувся взагалі [36]. Причиною було те, що цей перепис був занадто бюрократизованим військовим відділом і громіздким, тому через низку причин він і був зірваний [38].

Щодо кількості військовополонених на українських територіях, то згідно з даними, наведеними у роботі О.Ю. Кирієнко, на 1 (13) вересня 1917 р. у Київському військовому окрузі (Київська, Волинська, Подільська, Полтавська, Курська, Харківська, Чернігівська губернії) знаходилося 406078 військовополонених, у Одеському (Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Бессарабська, без Хотинського повіту, губернії, Балтський повіт Подільської губернії) – 217566 [19].

Висновки

Отже, враховуючи все вищезазначене, ми можемо дійти висновку, що питання взяття у полон, переміщення у місця перебування військовополонених і їхнє там розселення регулювалося цілою низкою нормативно-правових документів. Але, враховуючи низку причин, не всі вони втілювалися у життя повною мірою. На етапі взяття військовополоненого у полон заважала дотримуватися цих гуманних норм психологія осіб, що захоплювали військовополонених. Не дивлячись на те, що правова база обіцяла полоненим таке ж до них ставлення, як і до своїх військових, багато кому так ставитися до своїх ворогів було важко.

Щодо розміщення військовополонених, то

цілу низку планів уряду щодо місць їхнього перебування не було здійснено. Не вдалося вивезти всіх військовополонених за Урал. Не вдалося окремо розмішувати військовополонених різних національностей різними місцевостями. Не вдалося розмістити військовополонених подалі від адміністративних центрів.

Щодо обліку кількості військовополонених, то міжнародні домовленості Російської імперії

також не були виконані у повному обсязі і якість ведення обліку військовополонених бажала бути кращою. Але, не дивлячись на всі недоліки, якщо спробувати порівняти утримання військовополонених у Російській імперії у Першій світовій війні і військовополонених у СРСР у Другій, то можна констатувати, що у Російській імперії ставлення до військовополонених було у рази гуманнішим.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Абдрашитов Э. Е. Женщины и военнопленные: Проблема дискурса (по материалам региональной периодической печати и его документов). Вестник Томского государственного университета. Томск, 2012. №2. С. 78-84.
2. Абдрашитов Э. Е. Исторические предпосылки принятия и правоприменительная практика стокгольмских конвенций 1915 года. Вестник Казанского юридического института МВД России. Казань, 2012. №2. С. 91-94.
3. Айрапетов О. Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917). 1914 год. Москва : Кучково поле, 2014. 640 с.
4. Базанов С. Н. Военнопленные славяне в России в годы Первой мировой войны. Преподавание истории и обществознания в школе. 2016. № 5. С. 10-16.
5. Букин С. С., Долголюк А. А., Савин А. И. Военнопленные в Сибири. Библиотека сибирского краеведения : веб-сайт. URL: <http://bsk.nios.ru/enciklodediya/voennoplennye-v-sibiri> (дата звернення: 29. 05. 2018 р.).
6. Гордеев О. Ф. Военнопленные Первой мировой войны в Сибири (август 1914–февраль 1917 гг.): Историко-правовые аспекты проблемы. URL: http://www.law.institute.sfu-kras.ru/data/Kaff/iogp/2002gordeev_prisoner_of_war.doc (дата звернення: 29. 05. 2018 р.).
7. Державний архів Черкаської області. ДАЧО. Ф. 761. Оп. 1. Спр. 13. Об обращении уездного и волостных комитетов помощи военнопленным. Протоколы переписки и др. 17 арк.
8. Дмитриченко А. В., Шапкин Ю. Г., Одинец А. Д. и др. Отношение к военнопленным в лагерях Восточной Сибири. Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история: сб. ст. по матер. XXXVI междунар. науч.-практ. конф. № 4(36). Новосибирск : СибАК, 2014. URL: <https://sibac.info/conf/social/xxxvi/38030> (дата звернення: 29. 05. 2018 р.).
9. Дмитриева О. Е. Особенности пребывания чехов и словаков в российском плену в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). European Researcher. 2013. Vol. 60, № 10-1. P. 2392-2403.
10. Дмитрієва О. Є. Військовополонені чехи та словаки у правовідносинах періоду Першої світової війни. Historians: веб-сайт. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1585-oksana-dmytriyeva-viiskovopoloneni-chekhy-ta-slovaky-u-pravovidnosynakh-periodu-pershoi-svitovoi-viiny> (дата звернення: 29. 05. 2018 р.).
11. Дмитрієва О. Є. Політика російської влади по відношенню до військовополонених чехів та словаків у період Першої світової війни. Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». 2013. Вип. 49. С. 93-97.
12. Еремін І. А. Военнопленные Первой мировой войны в Западной Сибири. Известия Томского политехнического университета. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/voennoplennye-pervoy-mirovoy-voyny-v-zapadnoy-sibiri> (дата звернення: 29. 05. 2018 р.).
13. Ермакова Э. В. Военнопленные Первой мировой войны на Дальнем Востоке. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/voennoplennye-pervoy-mirovoy-voyny-na-dalнем-vostoke> (дата звернення: 29. 05. 2018 р.).
14. Ерохина О. В. «Ликвидационное законодательство» Первой мировой войны. Вестник МГУ им. М. А. Шолохова. История и политология. 2014. №1. С. 69-81.
15. Жарова А. С. Положение военнопленных Первой мировой войны в Тобольской губернии. URL: <http://august-1914.over.ru/jarova.pdf> (дата звернення: 29. 05. 2018 р.).
16. Журбина Н. Е. Военнопленные Германии на территории России в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.). Вестник ВГУ, Серия : Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2008. №2. С. 230-235.
17. Казакова Е. А. Забытая война. Пульс Аксарайска. 2014. № 31. URL: http://astrakhandobycha.gazprom.ru/d/textpage/ad/173/pa_31-2014-12.pdf (дата звернення: 29. 05. 2018 р.).
18. Киган Д. Первая мировая война / пер с англ. Т. Горшкова, А. Никиколаева. Москва : ООО. Издательство Аст, 2004. 572 с.
19. Кириченко О. Ю. Маргіналізація суспільства. Становище жінок, дітей, військовополонених. Велика війна і Україна. Київ : ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2013. С. 300-306.
20. Мінаєва Т. В. Діяльність благодійних організацій Російської імперії щодо військовополонених під час Першої світової війни. Історична панорама. 2011. Вип. 13. С. 49-67.
21. Мінаєва Т. В., Мінаєв А. В. До питання про статус військовополонених у міжнародному праві наприкінці XIX – на початку XX ст. Історична панорама. 2007. № 4. С. 7-16.

22. Наказ головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту Є. Ф. Ельснера щодо посилення нагляду за військовополоненими, 25 травня 1917 р. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : У двох книгах. Книга 2: Мовою документів і свідчень / ред. кол. : В. А. Смолій, Г. В. Боряк та ін.; відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Видавництво «Кліо», 2015. С. 478-479.
23. Науменко К. Царицинська доба Євгена Коновальця. Український визвольний рух. 2006. №8. С. 11-23.
24. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. Український історичний журнал. 2010. №49. Вип. 2. С. 109-110.
25. Ниманов Б. И. Особенности и основные факторы содержания и хозяйственной деятельности военнопленных в 1914–1917 годах в Поволжье. автореф. ... дис. канд. ист. наук : спец. 07.00.02. Отечественная история. Москва, 2009. 24 с.
26. Ниманов Б. И. Содержание иностранных военнопленных на территории России в годы Первой мировой войны. Вестник РУДН. Сер. История России. 2009. №2. С. 53-61.
27. Ничков Е. А. Военнопленные Первой мировой войны в Курганском уезде. Вестник ВолГУ. Сер. 4. История. 2014. № 5 (29). С. 84-90.
28. Остроухов А. И. Положение чехов и словаков в российском плену в период Первой мировой войны (по материалам пражских архивов). Вестник МГОУ. 2009. № 1. С. 85-92.
29. Петрунин С. Сдаться на милость. Военное обозрение. URL: <https://topwar.ru/56543-sdatsya-na-milost.html> (дата звернення: 06. 09. 2018 р.).
30. Познахирев В. В. Эволюция положения турецких военнопленных в России в конце XVII – начале XX в. Ученые записки: электронный научный журнал Курского государственного университета. 2011. Т. 3, № 3 (19). URL: <http://scientific-notes.ru/pdf/021-015.pdf> (дата звернення: 06. 09. 2018 р.).
31. Самович А. Л. Деятельность российского государства в отношении иностранных военнопленных (XIX – начало XX в.): автореф. ... дис. док. ист. наук : спец. 07.00.02. Отечественная история. Москва, 2011. 47 с.
32. Саранча В. І. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні. Краєзнавство. 2011. № 4. С. 84-92.
33. Сибгатуллина А. Т. Материалы русской прессы 1914–1916 гг. о турецких военнопленных. Материалы ИКАНАС. Анкара, 2007. С. 2811-2818.
34. Смирнов Ю. И., Скрипникова М. И. Военнопленные на территории России в годы Первой мировой войны. Вестник МИЭП. 2016. № 1 (22). С. 135-139.
35. Степкин В. П. Труд военнопленных Первой мировой войны на предприятиях Новороссийского общества. История, события, факты. Донецк. URL: <http://infodon.org.ua/uzovka/510> (дата звернення: 07. 09. 2018 р.).
36. Суржикова Н. В. Военнопленные I мировой войны на Урале. К реконструкции коллективного портрета. Вестник Пермского университета. 2011. Выпуск 3 (17). С. 58-65.
37. Суржикова Н. В. «Ми були в шоке»: Советский плен и интернирование как стресс аккультуризации. Вестник РУДН. Сер. История России. 2009. № 3. С. 132-143.
38. Суржикова Н. В. Перепись военнопленных Первой мировой войны в России: Причины, условия, итоги (по материалам Пермской губернии). Гуманитарные науки в Сибири. 2014. №3. С. 23-27.
39. Суржикова Н. В. Российский плен 1914–1917 гг.: проблема институциональной атрибуции. Идеи и идеалы. 2014. Т. 2, № 3 (21). С. 5-12.
40. Талапин А.Н. Военнопленные Первой мировой войны в дореволюционном Кургане. Омский научный вестник. 2009. № 5 (81). С. 20-22.
41. Тесленко А. М. Правовой статус иностранцев в России в условиях военных действий (1914–1917 гг.). Актуальные проблемы истории, политики и права. Часть 1. Издательство Уральского юридического института МВД России. 2002. С. 19-29.
42. Центральний державний історичний архів України. ЦДІА, Ф. 274. Оп. 1. Спр. 3260. Письма венгерского военнопленного А. Кубаши в Венгрию. Сообщение о хорошем отношении русских офицеров и солдат к военнопленным 1914 р. 2 арк.
43. Центральний державний історичний архів України. ЦДІА, Ф. 278. Оп. 1. Спр. 259. Переписки со штабом Киевского военного округа и жандармскими полицейскими отделениями о прибытии на железнодорожные станции поездов с австрийскими и германскими военнопленными 1914–1916 г. 1057 арк.
44. Центральний державний історичний архів України. ЦДІА, Ф. 692. Оп. 1. Спр. 3760. Положение о военнопленных из собрания узаконений и распоряжений правительства 16 октября 1914 г. 11 арк.

REFERENCES

1. Abdrashitov, E. E. (2012). Women and prisoners of war: Communication issue (based on the materials of regional printed media and its documents). *Herald of Tomsk State University*, 2, 78-84. Tomsk [in Russian].
2. Abdrashitov, E. E. (2012). Historical Background to Adoption and Law Enforcement Practice of the Stockholm Conventions of 1915. *Herald of Kazan Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 2, 91-94. Kazan [in Russian].
3. Airapetov, O. R. (2014). *Participation of the Russian Empire in the First World War (1914-1917)*. 1914. Moskva: Kuchkovo pole [in Russian].

4. Bazanov, S.N. (2016). The Military Slavs in Russia during the First World War. *Teaching history and Social Science at school*, 5, 10-16 [in Russian].
5. Bukin, S. S., Dolgoliuk, A.A., & Savin, A.I. *Prisoners of War in Siberia. Siberian Regional Studies Library*: web-site. Retrieved from <http://bsk.nios.ru/enciklodediya/voennoplennye-v-sibiri> [in Russian].
6. Hordiev, O.F. *The Prisoners the First World War in Siberia (August 1914 – February 1917): Historical and legal aspects of the problem*. Retrieved from http://www.law.institute.sfukras.ru/data/Kaff/iogp/2002gordeev_prisoner_of_war.doc [in Russian].
7. State Archives of Cherkasy oblast. SACO. Fund 761. List of files 1. File 13. On the appeal of county and volost committees for assistance to prisoners of war. Records of correspondence, etc.
8. Dmitrichenko, A.V., Shapkin, Yu. H., & Odinets, A.D. (2014). Attitude towards Prisoners of War in the Camps of Eastern Siberia. *Current issues of social sciences*, 4 (36). Novosibirsk: SibAK. Retrieved from <https://sibac.info/conf/social/xxxvi/38030> [in Russian].
9. Dmitriiieva, O. E. (2013). Peculiarities of detention of Czechs and Slovaks in the Russian Captivity during the First World War (1914-1918). *European Researcher*, 60 (10-1), 2392-2403 [in Russian].
10. Dmitriiieva, O. Ye. *Czech and Slovak Prisoners of War in the Legal Relations during the period of the First World War. Historians*: web-site. Retrieved from <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1585-oksana-dmytriieva-viiskovopoloneni-chechy-ta-slovaky-u-pravovidnosynakh-periodu-pershoi-svitovoi-viiny> [in Ukrainian].
11. Dmitriiieva, O. Ye. (2013). Political Activity of the Russian Authorities in Relation to the Czech and Slovak prisoners of war during the First World War. *Collection of scientific papers of Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovoroda. «History and Geography»*, 49, 93-97 [in Ukrainian].
12. Eremin, I. A. *Prisoners of the First World War in the Western Siberia. Bulletin of the Tomsk Polytechnic University*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/voennoplennye-pervoy-mirovoy-voyny-v-zapadnoy-sibiri> [in Russian]
13. Yermakova, E. V. *First World War Prisoners in the Far*. Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/v/voennoplennye-pervoy-mirovoy-voyny-na-dalnem-vostoke> [in Russian].
14. Yerokhina, O. V. (2014). «Liquidation legislation» of the First World War. *Herald of Moscow State University named after M.A. Sholokhov. History and Political Studies*, 1, 69-81 [in Russian].
15. Zharova, A. S. *State of the prisoners of the First World War in the Tobolsk province*. Retrieved from <http://august-1914.over.ru/jarova.pdf> [in Russian].
16. Zhurbina, N. E. (2008). German Prisoners of War on the Territory of Russia during the First World War (1914-1918). *Herald of VGU, Series: Linguistics and Intercultural Communication*, 2, 230-235 [in Russian].
17. Kazakova, E.A. (2014). *Forgotten War. Pulse of Aksaraisk*, 31. Retrieved from http://astrakhandobycha.gazprom.ru/d/textpage/ad/173/pa_31-2014-12.pdf [in Russian].
18. Kihan, D. (2004). *The First World War*. (T. Horshkovaia, A. Nikikolaieva, Trans.). Moskva: Publishing Company Ast Ltd. [in Russian].
19. Kyriienko, O. Yu. (2013). Marginalization of society. Status of Women, Children, prisoners of war. *The Great War and Ukraine*. (pp. 300-306). Kyiv: LLC «Publishing House» KLIO» [in Ukrainian].
20. Minaieva, T.V. (2011). Russian Empire Charitable Organizations Activity regarding prisoners of war during the First World War. *Historical panorama*, 13, 49-67 [in Ukrainian].
21. Minaieva, T.V., & Minaiev, A. V. (2007). To the issue of prisoners' of war status in the international law in the late XIX – early XX centuries. *Historical panorama*, 4, 7-16 [in Ukrainian].
22. Order of the Chief of the Southwestern Front Line Army Supply Ye.F. Elsner concerning Enhancing Supervision of the Prisoners of War, May 25, 1917. *The Great War of 1914-1918 and Ukraine: In Two Books. Book 2: In the language of documents and testimonies*. (2015). V.A. Smolii, H. V. Boriak, O. P. Reient et al. (Eds.). (pp. 478-479). Kyiv: Publishing house «Klio» [in Ukrainian].
23. Naumenko, K. (2006). Tsaritsyn period by Yevhen Konovalets. *Ukrainian Liberation Movement*, 8, 11-23 [in Ukrainian].
24. Nakhtihal, R. (2010). Darnytsia camp of prisoners of war during the First World War. *Ukrainian Historical Magazine*, 2 (49), 109-110 [in Ukrainian].
25. Nimanov, B.I. (2009). Peculiarities and Main Factors of the Maintenance and Economic Activity of Prisoners of War in the years 1914-1917 in the Volga Region. *Extended abstract of candidate's thesis. Domestic history*. (p. 24). Moscow [in Russian].
26. Nimanov, B. I. (2009). Maintenance of Foreign Prisoners of War within the territory of Russia during the First World War. *Herald of RUDN. Ser. History of Russia*, 2, 53-61 [in Russian].
27. Nichkov, E.A. (2014). Prisoners of the First World War in Kurgan uyezd. *Herald of Volhograd State University. Ser. 4. History*, 5 (29), 84-90 [in Russian].
28. Ostroukhov, A.I. (2009). The position of the Czechs and Slovaks in the Russian captivity during the First World War (based on the materials of Prague archives). *Herald of Moscow Region State University*, 1, 85-92 [in Russian].
29. Petrunin, S. *Surrender at the mercy. Military review*. Retrieved from <https://topwar.ru/56543-sdatsya-na-milost.html> [in Russian]
30. Poznakhirev, V.V. (2011). Evolution of the status of Turkish prisoners of war in Russia at the end of the XVII – early XX century. *Scientific notes: electronic academic periodical of Kursk State University*, Vol. 2, 3 (19). Kursk. Retrieved from <http://scientific-notes.ru/pdf/021-015.pdf> [in Russian].

31. Samovich, A. L. (2011). The Activities of the Russian State in Respect of Foreign Prisoners of War (XIX – early XX centuries). *Extended abstract of candidate's thesis. Domestic History*. (p. 47). Moscow [in Russian].
32. Sarancha, V. I. (2011). Prisoners of the First World War in Kremenchug military post. *Local lore studies*, 4, 84-92 [in Ukrainian].
33. Sibhatullina, A. T. (2007). Materials of the Russian press 1914-1916. on the Turkish prisoners of war. *Materials by IKANAS*. (pp. 2811-2818). Ankara [in Russian].
34. Smirnov, Yu. I., & Skrypnikova, M. I. (2016). Prisoners of War on the territory of Russia during the First World War. *Herald of the International Institute of Economics and Law*, 1 (22), 135-139 [in Russian].
35. Stepkin, V.P. The labor of the First World War Prisoners at the Enterprises of Novorossiysk *Society. History, events, facts*. Donetsk. Retrieved from <http://infodon.org.ua/uzovka/510> [in Russian].
36. Surzhykova, N.V. (2011). War Prisoners of the First World War in the Urals. On the reconstruction of a collective portrait. *Herald of Perm University*, 3 (17), 58-65 [in Russian].
37. Surzhykova, N.V. (2009). «We were in a state of shock»: Soviet Captivity and Internment as Stress of Acculturation. *Herald of RUDN. Ser. History of Russia*, 3, 132-143 [in Russian].
38. Surzhykova, N.V. (2014). Census of War Prisoners of the First World War in Russia: Reasons, conditions, results (based on materials of Perm province). *Humanities in Siberia*, 3, 23-27 [in Russian].
39. Surzhykova, N.V. Russian Captivity 1914-1917: the issue of institutional attribution. *Ideas and ideals*, Vol. 2, 3 (21), 5-12 [in Russian].
40. Talapin, A. N. Prisoners of the First World War in the Pre-Revolutionary Kurgan. *Omsk Scientific Herald*, 5 (81), 20-22 [in Russian].
41. Teslenko, A.M. (2002). Legal Status of Foreigners in Russia in the Context of Armed Hostilities (1914–1917). *Current issues of history, politics and law*. Part 1. (pp. 19-29). Publication of the Ural Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia [in Russian].
42. Central State Historical Archive of Ukraine. CSHA, Fund 274. List of files 1. File 3260. Letters from the Hungarian prisoner of war A. Kubashi to Hungary. Report on good treatment of Russian officers and soldiers towards the prisoners of war 1914 [in Russian].
43. Central State Historical Archive of Ukraine. CSHA, Fund 278. List of files. 1. File 259. Correspondence with the headquarters of the Kyiv military district and gendarme police departments upon arrival at the train stations of trains with Austrian and German prisoners of war 1914–1916 [in Russian].
44. Central State Historical Archive of Ukraine. CSHA, Fund 692. List of files 1. File 3760. The Regulation on Prisoners of War from the Assembly of Legitimations and Orders of the Government on October 16, 1914 [in Russian].

Карабін Олександр Юрійович

Аспірант

Черкаський національний університет
ім. Богдана Хмельницького
18000, Черкаси, бульв. Шевченка, 81

Email: karabinoleksandr39@gmail.com

Karabin Oleksandr

Ph.D. Student

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
81, Shevchenko str., Cherkasy, 18000, Ukraine

ORCID: 0000-0002-3371-7361

Цитування: Карабін О. Ю. Питання взяття у полон, розміщення і обліку німецьких та австрійсько-угорських військовополонених на українських територіях у роки Першої світової війни. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 9-10. С. 15-28.

Citation: Karabin, O.Yu. (2019). Pytannia vziattia u polon, rozmishchennia i obliku nimetskykh ta avstriisko-uhorskykh viiskovopolonenykh na ukrainskykh terytoriiakh u roky Pershoi svitovoi viiny [Issue of taking prisoners, placement and registration of German and Austro-Hungarian prisoners of war in Ukrainian territories during the First World War]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (9-10), 15-28.

Стаття надійшла / Article arrived: 08.08.2019

Схвалено до друку / Accepted: 11.09.2019

Потоки ціннісних конгломератів у зрізах бажань людини: Ж. Дельоз – Ф. Гваттарі

Ганна Савонова, Луганський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

У статті розглядається проблема руху потоків ціннісних конгломератів свідомістю та несвідомістю машин, що бажать, у філософії Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі. Проводиться розмежування понять «машина, що бажає» та «тіло без органів». Встановлюється, що тіло без органів є повністю стерильне тіло, що через втрату органів втрачає бажання, які має машина, що бажає. Проте саме тут виринає ніцшеанська ситуація вічного повернення, яку своєрідно розкриває Ж. Дельоз. Машина, що бажає, завжди повертається, вона вступає в конфлікт з тілом без органів, що зависає в онтологічній точці метаморфоз між точкою та розрізом організму бажаннями. Це зависання короткого дешифрування повертається до процесу шифрування бажань та витікає у формуванні устрою суспільства контролю. У цьому контексті в філософії Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі вказується роль капіталізму та психіатрії, що здійснюють детериторізацію ціннісними потоками та затискають людину в лібідальний трикутник «едіпового комплексу», коли бажання дитини прорізани комплексом сексуальних з'єднань батьків. Осмислюється ситуація перешифрування цінностей з позиції сполуки гомосексуалів, адже потоки ціннісних конгломератів добра і зла, Бога і диявола перетворюються на сіамського близнюка, з'єданого ціннісними визначеннями меншин. Зазначається, що ціннісні конгломерати міксуються меншинами, які саме хочуть стати більшістю, а тому гетеросексуальні норми сьогодення можуть замінюватися гомосексуальними нормами майбутнього. Встановлюється, що причинами сполуки ціннісних конгломератів стає саме розумове мислення, що базується на логіці сенсів і підпорядковане капіталістичним та психіатричним кодуванням. Сама людина не формує власні бажання, а отримує готові відповідно до сполук організмів, будь-то власний організм чи устрій держави та її органів. Ціннісні конгломерати проходять потоками через розумове мислення людини, а отже, протистояти їм може шизоїдне мислення. Зазначається, що ризоми зла є помноженими ризомами добра, що постійно повторюються.

Ключові слова: ризома, тіло без органів, Бог, дешифрація, «едіпів комплекс», добро, Благо, шизоїдне мислення

Currents of valuable conglomerates in the differences of human wishes: G. Delez - F. Guattari

Anna Savonova, Lugansk regional Institute of postgraduate pedagogical education

The article examines the role of value conglomerate currents in sections of willing machines in the philosophy of G. Deleuze and F. Guattari. The movement and current of value conglomerates through the person turned away from God is refined and formed. Accordingly, the essence of the concepts introduced by the philosophers of the «wanting machine» and «body without organs» is clarified. It is noted that the specificity of the terminological apparatus of the collaboration of philosophers is built on the defined ontological plane of diversity and the dichotomous contradiction of mental and schizoid judgments, where meaning loses the usual forms of logic and is replaced by singularities. The dichotomy of singularities was developed by G. Deleuze in the treatise «The Logic of Meaning», during the study of planes of meaning in the works

of L. Carroll. It is established that the desiring machine becomes the presentation of the basic component of the person - as an organism, mental thinking and unconscious consumption. Having the constituent organs of activity, a person is unconsciously formed into a willing machine, that is, a person moves at will, which is modeled in his instructions for using his own organism. It is noted that the machine that desires is not just a symbiosis of spare parts, which can be noticed in the philosophy of G. Deleuze and F. Guattari in the first place, but is a machine that constantly desires, even when something sucks in itself. Desire pushes the machine to interconnect with other machines, so it becomes a slave of its own desires, and the range of these desires expands and then narrows like a pendulum oscillation. The desires themselves are irresistible, so some of them are controlled by capitalism and psychiatry through the structure of a society of control, digitization and deterritorialization. It is the machines that desire to do everything by the body, but it causes the body to suffer, because the body is already a concept of docking, levers, standards of connection, moral regulators of the superconscious. It is determined that the body without organs comes into conflict with the wanting machine, because the body searches for the cause of suffering in the presence of organs, and therefore removes them, becomes sterile. However, philosophers point to the constant repetition of motions not only of the desiring machine, but also of the body without organs: decipherment returns to digitization, the body being filled by the organs of desire. The processes of constant return are deterritized by capitalism. Value conglomerates themselves combine into the horrible twin of God and the devil, good and evil. The minority replaces the majority. An example of the metamorphosis of a minority homosexual into the majority of LGBT people is given. It is stated that the most valuable conglomerates are embedded in the ontological metamorphosis, not in the dualism of the pairs of good and evil. The values themselves are defined as the lines of cutting a person through the pendulum movements of the jacket of good and evil, and therefore, as such, they are not internal to the wanting machine. The model of movement of the flows of value conglomerates, which is represented as a continuous cutting of the lines of the good and evil desires of passive thinking machines, driven into the judgment of the social system by the method of psychoanalytic compulsion, is defined. In this model, the face of God is always turned away from man, and the desire of man crosses God as if sewing him to his own judgment.

Keywords: rhizome, body without organs, God, decipherment, «Oedipus complex», good, schizoid thinking

Потоки ценностных конгломератов в срезях желаний человека Ж. Делез - Ф. Гваттари

Анна Савонова, Луганский областной институт последипломного педагогического образования

В статье рассматривается проблема движения потоков ценностных конгломератов через сознание и бессознательное желающих машин в философии Ж. Делеза и Ф. Гваттари. Проводятся разграничения понятий «желающая машина» и «тело без органов». Устанавливается, что тело без органов полностью стерильное тело, которое из-за потери органов теряет желания, которые имеет желающая машина. Однако именно здесь всплывает нищенская ситуация вечного возвращения, которую своеобразно раскрывает Ж. Делез. Желающая машина всегда возвращается, она вступает в конфликт с телом без органов, зависает в онтологической точке метаморфоз между точкой и разрезом организма желанием. Это зависание короткой дешифровки возвращается в процесс шифрования желаний и вытекает в формировании устройства общества контроля. В этом контексте в философии Ж. Делеза и Ф. Гваттари указывается роль капитализма и психиатрии, осуществляющих детерриторизацию ценностными потоками и зажимающих человека в либидальный треугольник «эдипового комплекса», когда желание ребенка прорезается комплексом сексуальных соединений

родителей. Осмысливается ситуация перешифрования ценностей с позиции соединения гомосексуалов, ведь потоки ценностных конгломератов добра и зла, Бога и дьявола превращаются в сиаменского близнеца, соединенного ценностными определениями меньшинств. Отмечается, что ценностные конгломераты миксуются меньшинствами, которые непосредственно хотят стать большинством, а потому гетеросексуальные нормы настоящего могут заменяться гомосексуальными нормами будущего. Устанавливается, что причинами соединения ценностных конгломератов становится именно умственное мышление, основанное на логике смыслов и подчиненное капиталистическим и психиатрическим кодированиям. Сам человек не формирует собственные желания, а получает готовые согласно соединениям организмов, будь то собственный организм или устройство государства и его органов. Ценностные конгломераты проходят потоками через умственное мышление человека, а, следовательно, противостоять им может шизоидное мышление. Отмечается, что ризома зла является умноженной ризомой добра, что постоянно повторяются.

Ключевые слова: ризома, тело без органов Бог, дешифрации, «эдипов комплекс», добро, благо, шизоидное мышление

Постановка проблеми

Безумовно, психолого-філософські відкриття, що були зроблені З. Фрейдом та доопрацьовані прибічниками його концепції впливу «едіпового комплексу» на свідомість людини дали потужний стимул для розвитку психології. І це, звісно, додало в скарбницю буттєвого простору людини нові умови для циклічного руху відмінностей та повторів часу. Виокремлення підсвідомості, свідомості, надсвідомості людини-апарату прорізали сфери розвитку буття людини та втілилися в науках, мистецтві, релігії. Проте це не розширило простий рух повторів буття, а додало тільки нову гілку цієї великої автостради повторювань, на яку люди-апарати почали заганятися світлофорами «едіпового комплексу». Психолог-апарат за шаблоном руху повторів почав пояснювати кожній людині-машині причини відсутності зчеплення в її механізмі свідомості. Психолог, як професійний хірург, ремонтує кожну людину за заданим шаблоном, але, якщо останній – латає та замінює органи, перший – їх підганяє під форму. Машина бажань зчеплення перетворюється на тіло без органів. Саме цю проблему Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі вважають досить серйозною, а тому досліджують у сумісних працях «Анти-Едип. Капіталізм і шизофренія», «Капіталізм і шизофренія. Тисяча плато».

Сьогодні психологія як наука отримала шалену популярність здебільшого у населення США, Канади, країн Західної Європи та продовжує популяризуватися через систему загальнолюдських цінностей у світі. Психолог прийшов на заміну релігійного пастиря саме тому, що спроможний дати шаблонний варіант розв'язання проблеми за межами добра і зла, коли пастир на сповіді спирається на традиційні (ортодокс) релігійні цін-

нісні потоки. Отже, саме аналіз місця потоків базових цінностей у системі новітнього симбіозу наук у філософії Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі постає важливим для нашого дослідження.

Аналіз досліджень і публікацій

Філософія Ж. Дельоза та дослідження сумісної роботи Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі була розкрита як в працях філософів-постмодерністів, так і в наукових дослідженнях закордонних і вітчизняних учених. Так, О. В. Дьяков у роботі «Жиль Дельоз. Філософія відмінностей» розкриває тандем роботи двох філософії. Вагомою є праця «Соціальна аналітика ритму» Є. Маковецького, де досліджуються онтологічні площини метаморфоз, твір Адріана Парра «The Deleuze Dictionary» розкриває логіко-сенсові закономірності філософії Ж. Дельоза, а Паул Паттон у монографії «Deleuze and the Political» визначає політико-шифровальний дисонанс детериторізованості капіталістичної шизофренії. Разом з тим є необхідність у конкретизації визначення місця людини в потоці ціннісних конгломератів у філософських метаморфозах Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі.

Отже, **мета статті** – уточнення та формування моделі потоків ціннісних конгломератів у філософії Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі.

Виходячи з вище зазначеного, завданнями дослідження будуть: 1) визначення розмежованості метаморфози машини, що бажань, та тіла без органів; 2) розкриття едіпово-капіталістичної детериторізації цінностей добра та Бога; 3) формування моделі проходження потоків ціннісних конгломератів у філософії Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі.

Виклад основного матеріалу

Передусім необхідно визначити, що результат

сумісної роботи двох філософів не виник на порожньому місці, а містить підґрунтя інтересу обох філософів до проблематики шизофренії, яку можна помітити в ранніх роботах Ж. Дельоза та психоаналітичній практиці Ф. Гваттарі. Варто також визнати, що фігура Ф. Гваттарі фактично розчиняється під соціальним спогляданням філософського митця Ж. Дельоза, адже останній репрезентував себе ще до зустрічі з Ф. Гваттарі як потужний філософ ХХ ст. та дослідник історії філософії, хоча дружні стосунки мислителів сприяли виходу у світ значних сумісних робіт.

Разом з тим для глибинного дослідження поставлених у статті завдань краще не обмежуватися тільки аналізом сумісних творів філософів, тому що розмаїття аспектів порушених проблем розглядалися Ж. Дельозом і в інших трактатах.

Першою серйозною проблемою аналізу філософії Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі стає специфічний термінологічний апарат, яким вони користувалися, адже саме мова подачі процесу мислення стає онтологічною площиною різноманіття та дихотомного протиріччя розумового судження та шизофренічного почуттєвого. Самі філософи визначали, що «мова не інформативна, не комунікативна, вона – не повідомлення інформації, а дещо інше, передача слів-порядку або від одного висловлюваного до іншого, або всередині кожного висловлюваного, тому що висловлюване виконує деяку дію, а дія виконується у висловлюваному» [7, с. 131]. Розумове мислення висловлюється в словах-порядку, шизофренічне в дії висловлювання без слів-порядку, а саме: вигуки, звуковий дисонанс, шумові ефекти, слова, що втратили сенс порядку та творяться за межами мови, як вірші у творах Л. Керрола (специфіку побудови творів якого Ж. Дельоз згадує в одноособових трактатах), – усе це виступає опозицією розумового мислення всередині самого розумового мислення.

Тож, повертаючись до теми дослідження, варто зупинитися на сенсовому контексті поняття машина, що бажає, та тіло без органів. Філософи відходять від звичного синонімічного ряду поняття «людина» та наближаються до поняття, уведеного у зворот Ж. О. Ламетрі, – «людина-машина», але тільки наближаються, а не переймають, не спираються. Атеїстичний позив визначення людини як людини-машини Ж. Ламетрі жодним чином не пов'язується з онтологічною концепцією насамперед Ж. Дельоза, де ортодоксальні визначення розчиняються в усмішці без кота, або референції без об'єкта.

Машина, що бажає, – це не просто симбіоз біологічних, соціальних, психологічних та інших запчастин, єдиного предімбріона, а машина, яка прагне. Причому прагне вона безупинно, навіть коли сполучається, всмоктує, втілюється в повторах, розпадається на частини, вичавлює з себе тіла. Що жадає ця машина, це не є питання її кодування, навпаки, жадаюча машина розкодовується, референція втрачається. Машина, що бажає, не зводиться до суб'єкта бажання, вона постійно споживає та перетравлює, а тому весь світ – це машини, що бажають, що постійно змінюються через процес зчеплення та всмоктування частин інших машин, що бажають. «Усюди виробничі та бажуючі машини, шизофренічні машини, ціле життя, що породжує; я та не-я, зовнішнє та внутрішнє більш нічого не значать» [4, с. 14]. Немовля зчіплюється з матір'ю та всмоктує її через молоко, рослина зчіплюється з сонцем і споживає його шляхом фотосинтезу. Одна машина споживає іншу, але споживаючи продовжує жадати іншого споживання, як шлунок, що ще не всмоктав порцію їжі, очікує нового надходження, та шляхом сполучення з машиною-ротом отримує насолоду споживання. Проте правила гри незмінні, шлунок отримує їжу, сполучившись з ротом, без процесу сполучення його потреба не буде задоволена, чи сполучення без використання смакових рецепторів рота втрачатиме насолоду. «Машини, що бажають – це бінарні машини, з бінарним правилом або асоціативним режимом; одна машина завжди стикована з іншою. Продуктивний синтез, виробництво виробництва, має коннективну форму: «і», «і ще»... Річ у тому, що завжди є машина, яка виробляє потік, та інша, яка приєднана до неї, виробляє зріз, вибірку із потоку (груди – рот)» [4, с. 18].

Саме машини, що бажають, роблять усіх організмом, але це призводить тіло до страждань, тому що організм – це вже концепція стикування, важелів, нормативів з'єднання, моральних регуляторів надсвідомості. Головна трагедія тіла, на думку філософів, не просто така, а не інша організація, а взагалі існування організації як такої, де свідомість керує несвідомим Воно, а сама блокується надсвідомістю, що підтримує ці нормативи через власну референцію до моральних імперативів. Тому тіло має власні ціннісні орієнтації. Тіло прагне позбутися органів, що перетворюють його на організм, тобто відірватися від стиків, відірвати механізми стиків, стати порожнім та вільним. Тіло без органів перебуває в точці онтологічної метаморфози, коли воно стерильне, нічого не жадає,

не є початком, тобто доорганістичною структурою, не є кінцем, після вичавлювання органів, як вугрів. Тіло без органів не є виробництвом потоків чи проекцією організму бажаної машини, воно перебуває в одній точці бінарно-лінійної серії та постійно викидається у виробництво. Тіло без органів декодовано, але декодування можливе при кодуванні, тобто щось повинно бути до коду, щось повинно зробити зріз коду, щоб декодування відбулося. А це постійні коливання машини, що бажає, від організму до тіла без органів, і зворотно, процес цифрації та децифрації, повторювання не просто А-А-А, а АВ-АВ-АВ [6, с. 16].

Між машиною, що бажає, та тілом без органів розгорається конфлікт. Тіло без органів протиставляє машинам, що бажають, свою чисту поверхню, воно відштовхує машини, що бажають, які не можуть зачепитися на цій поверхні та зісковзують. Машини, що бажають, – складний багатогідрний організм, який зрізують соціальні виробництва та виробництва бажань. Обидва процеси незупинні, постійно відновлювані та повторювані. І головними регуляторами бажань та соціального виробництва можна назвати ціннісні конгломерати, які З. Фрейд звів до Еросу та Танатосу, і з чим не погодилися Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі.

Ці дихотомічні поняття, що прийшли на заміну ортодоксальним визначенням Бога та диявола, добра і зла, знову повертають до референцій опозицій, коли моральне мислення вважається первинним стосовно негативного судження, хоча Ж. Дельоз і визнає, що З. Фрейд намагався таким чином відмежувати відмінність та повторення [6 с. 140].

Але й самі філософи склали дивну пару повторення, яку Ж. Дельоз визначав у творчості Фр. Ніцше, С. К'єркегора, Ш. Пері. Їх спільний союз опозиції дуету капіталізм-едіпів комплекс помножувався й резонував у філософії. Схожим дуетом в історії християнства можна назвати дуєт Ісус Христос – Понтій Пілат, який особливо ретельно підкреслив М. Булгаков у романі «Майстер і Маргарита», адже, згадуючи одного, не можливо обійти іншого [2, с. 357], так і Ж. Дельоз з'єднався з Ф. Гваттарі: віра й влада, філософське учення й психоаналіз. Причому терези кожен раз схилиються до віри та філософії, а потім різко вирівнюються владою та психологією. Спільний труд «Анти-Едіп. Капіталізм та шизофренія» створювався як опозиція капіталізму та фрейдизму, що, на думку авторів, об'єднали зусилля для кодування людини в режимі ціннісних орієнтацій. «Ми нападаємо на наступні положення психоаналізу, які стосують-

ся його практики, не менш, ніж теорії: його культ Едіпа, його редуцію до лібідо та к сімейним інвестиціям, навіть під віддаленими та узагальненими формами структуралізму та символізму. ... Єдність нашої книги у тому, що недостатність психоаналізу здається нам пов'язаною, як з його глибинною укоріненістю в капіталістичному суспільстві, так і з невіглаством основ шизофренії. Психоаналіз подібний до капіталізму: він дійсно обмежений шизофренією, але весь час переходить цю межу та постійно намагається це робити за допомогою магічних замовлянь» [5, с. 35–36].

Це означає, що машини, що бажають, втискуються в лібідальний трикутник «едіпового комплексу»: батько, мати, я, де бажання та потреби цього останнього визнаються в межах соціального комплексу родини, а капіталізм ще додає обмежені ціннісні орієнтації соціуму. Ж. Дельоз зазначає, що до психоаналітика може звертатися тільки закомплексована людина, що прагне любові людей до себе, але не займає активної позиції любити інших. Ця розкисла, як папір під дощем, машина, що бажає, прагне всмоктування родини та суспільства, а капіталізм та психоаналіз помагають їй. Тобто боротьби із суспільством споживання ніколи не було і не буде. І це не тільки тому, що машина, що бажає, не може зупинитися бажати, адже неможливо вимагати від шлунку, що приєднаний до рота, не бажати їжі, а смаковим рецепторам та очам не перебирати та відмовитися від естетично-смакової насолоди їжею, коли вони також складають організм бажаної машини. Річ не тільки в цій біологічно-соціальній комплектації людини, а ще й у тому, що її бажання постійно змішуються з бажаннями інших і через егоцентризм випинаються завдяки тим сполукам, що мають ті машини до матеріального оснащення соціуму.

Більш того головним організмом, що бажає стає капіталізм, який територізує та детериторізує соціальний устрій бажаних машин. Територізація та цифрація відбуваються в межах капіталістичного устрою держав, детериторізація охоплює устрої за межами капіталізму. Потоки ціннісних конгломератів долають кордони та пролазять у всі щілини територій. В. Ю. Бистров зазначає, що Ж. Дельоз констатує слідом за М. Фуко, що на заміну дисциплінарних суспільств приходять суспільства контролю. «Характерна для дисциплінарних суспільств потреба в сегментації соціального простору та в особливій для кожного сегменту формі контролю, зникає в ситуації, коли, завдяки використанню цифрових кодів, стає можливою безперервна модуляція контрольних функцій та

їх взаємних конвертацій. Межі сегментів, які ще зберігаються на деякий час, вже не мають особливого сенсу. Контроль стає одночасним та єдиним, і багатограним. Настає епоха перманентного реформування усіх сегментів соціального простору (школи, лікарні, армії, виробничі сфери тощо), але, насправді, під виглядом реформ відбувається їх знищення» [3, с. 9]. Реформування сегментів соціального простору на тлі широкого використання психоаналізу поглинає країни за межами капіталістичного устрою одну за іншою. Історично цей процес довготривалий, але саме час не цікавить обох філософів, вони звертаються до ландшафту, через який психоаналіз і капіталізм створюють потоками ціннісних конгломератів лінії становлення, що прорізають увесь ландшафт бажаних машин, перетворюють ландшафт на карту ландшафту. Отже, на заміну ландшафту приходять симулякр, державні кордони зникають під гнітом ціннісних орієнтирів капіталізму (на це раніше Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі вказував К. Ясперс). Чужі лінії бажань прорізають гвинтики машин, що бажать, як стрілочні переводи та шпали перетинають та розрізають не тільки рейкову колію, але й потяг, що рухається залізничною колією. Станції зупинок є обов'язковою системою руху, бо саме вони надають логічний сенс процесу транспортування та стиків вагонів. Рух станціями – це неодмінна умова суспільства контролю. Шизофренік зі своїм мисленням поза правил контролю ненависний фрейдизму та капіталізму.

Ціннісні орієнтири дисциплінарного суспільства перетворюються на потоки ціннісних конгломератів меншин і більшості, що прорізають машини, що бажать. Бог і диявол капіталізму з'єдналися в монстра сіамських близнюків, але це неприродне злягання відбувається під скальпелем і голкою психоаналітика. Гомосексуальні стосунки Бога та диявола, добра і зла породжують «едіпів комплекс», коли ціннісні конгломерати загнані в секс батьків та лінію розриву дитини. Машина, що бажать, злягається як в зароджені меншин (груп гомосексуалів, травесті, лесбійок, бісексуалів), так і в становленні меншин у більшості: від ЛГБТ до народу. Меншина для того й виникає, аби стати більшістю. «Меншість протистоїть більшості не тільки кількісно. Більшість передбачає константу – вираз або зміст – в якості метра-еталону, щодо якого воно оцінюється. Припустимо, що константою або еталоном є якась Людина-біла-доросла-громадянин-мовець-на-стандартній-мові-європейць-гетеросексуал (...). Зрозуміло, що «чоловік» володіє більшістю, навіть, якщо він не настільки

багаточисельний, як комарі, діти, жінки, чорношкірі, селяни, гомосексуали тощо» [7, с. 176-177]. Отже, якщо меншість посяде місце більшості, а меншість завжди намагається це зробити, то константи зміняться. Гомосексуал посяде місце гетеросексуала, і «едіпів комплекс» згортатиме бажану машину від визначення її проблем не як несвідоме прагнення сином матері, а як несвідоме прагнення батька, а Бог змінить стать на жіночу.

Машина, що бажать, у філософії Ж. Дельоза, на думку С. Жижека, тісно пов'язана з християнською онтологією, а саме її існування стає базовим і незмінним доказом існування Бога. Адже завжди виникає питання щодо складного влаштування будь-якого механізму, будь-то літака чи людського організму, та можливості функціонування цієї апаратур та можливості щосекундної руйнації, якщо щось піде не так, якийсь гвинтик зламається або орган відмовить [1, с. 15–17]. Проте все продовжує працювати відповідно до заданих шаблонів інженера, чиє прізвище може бути невідомим, а вчинки незбагненими. От тільки проблема у тому, що коли людина бачить літак, вона навіть не сумнівається, що її творець – людина, а якщо бачить людину – то сумнівається у її божественному виробництві. І проблема тут не в Бозі, а в наших уявленнях про Бога, тобто в функціонуванні нашого розуму.

Якщо повернутися до невідомого інженера літака, то ми розмірковуємо над метою його виробу відповідно до користі суб'єкта виробництва та споживачам суб'єктивного виробництва. Літак має багато корисних функцій, хоча в обшивці літака, як і в його гвинтиках, взагалі жодної функції немає, функції приписуються нашим розумом щодо наших уявлень у корисності механізму. Так само визначається корисність продукту для виробника. Отже, людина пропускає виробництво через потік ціннісних корелятивів добра та Блага, зводить до простого визначення творення літака завдяки потребі людини. Тоді щодо самої людини, якщо вона також є виробом Бога. Яка релігія може дати відповідь на питання: навіщо Богу людина, якщо вважати Бога чистим джерелом Блага. Літак існує заради Блага людини, а людське існування не може так само визначатися, тому що Бог – це вже і є найвище Благо само в собі. Отже, необхідно визнати Бога або великим «шизиком», який творив через шизоїдні потоки власних бажань, або відмовити йому в існуванні. Останнє відразу ж порушує питання щодо виникнення людини. Людина відвертається від Бога, але й обличчя Бога постійно вислизає від людського погляду. «Коли

пророк виділяє тягар, що накладається на нього Богом (...), то не з тих міркувань, що тягар був би надто важким для нього, як в імперського оракула або віщуна, що відмовилися від опарної місії, – скоріше, тут випадок Іови, який ховаючись, втікаючи та зраджуючи, передбачає волю Бога краще, ніж якби корився. Бог безперервно примушує пророка, буквально насилує, значно більш, ніж надихає. Пророк – не священник. Пророк не вміє казати, в його уста слова вкладає Бог...» [7, с. 208]. Примус заради волі Божої, цієї найбільшої волі до влади стає ризомою ціннісного конгломерату добра і зла. Треба мислити шизоїдно, а не логіко-розумово, щоб відшукати сенс ризом добра і зла. Сенс ризом добра і зла навіть не за межами розуму, він є лініями, що прорізають точки розуму та виштовхують мислення з автостради логічних суджень. Гра словами та вміння їх розуміти – це частина великої Божої гри. Необхідно зійти з розуму, щоб все усвідомлювати.

Слова-порядок, до яких ми знов повертаємося, також входять у цю гру без правил. Мислення рухається ними, потім від них, потім без них, а потім повертається до них. Постійне повернення – головна умова руху потоків ціннісних конгломератів. Гра словами – це тонкий сарказм Бога та диявола, який важко ухопити. Але Ж. Дельоз та Ф. Гваттари це розуміли не гірше М. Булгакова, у якого кожне слово викручується та змінює свій напрямок руху. Так, наприклад, цікавий епізод спроб міліції затримати Бегемота у квартирі № 50. Бегемот представ перед міліцією з примусом у лапах [2, с. 384-386]. Примус – це машина для нагрівання їжі, але в українській мові, яку просто не міг не знати письменник-києвлянин, примус – це ще процес «примушення», «чинення тиску на когось». Міліція прийшла, щоб примусити квартирантів відповісти за злочини, Бегемот також «чинить примус», тобто змушує поліцію грати за власними правилами. Бог чинить примус над пророками, тобто і змушує їх до чогось, і одночасно підтримує їх, як бажані машини.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Žižek S. *Organs without Bodies. Deleuze and Consequences*. London and New York : Routledge, 2004. 215 p.
2. Булгаков М. А. *Мастер и Маргарита* : роман. Москва : МОО «АСТ», 2003. 446 с.
3. Быстров В. Ю. *Жиль Делез: человек с пятью лицами*. Делез Ж. *Переговоры 1972–1990* / пер. с фр. В. Ю. Быстров. Санкт-Петербург : Наука, 2004. С. 5-11.
4. Делез Ж., Гваттари Ф. *Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения* / пер. с фр. и послесл. Д. Кралечкина. Екатеринбург : У-Фактория, 2008. 672 с.
5. Делез Ж. *Переговоры 1972–1990* / пер. с фр. В. Ю. Быстров. Санкт-Петербург : Наука, 2004. 236 с.
6. Делез Ж. *Различие и повторение* / пер. с фр. Н. Б. Маньковский, Э. П. Юровский. Санкт-Петербург : ТОО ТК «Петрополис», 1998. 384 с.
7. Делез Ж., Гваттари Ф. *Тысяча плато: Капитализм и шизофрения* / пер. с фр. и послесл. Я. И. Свирской. Екатеринбург : У-Фактория ; Москва : Астрель, 2010. 895 с.

Потоки цінностей змішуються в чистий колір, коли проходять через бажання людини, ніби через спектр, і відразу ж розпадаються на амбівалентні розумові судження пасивного мислення, щоб відновити їх знов, треба провести у зворотному напрямку, але це вимагатиме активного мислення, якому пасивне чинить опір. Але навіть якщо активне мислення повернуло конгломерати цінностей у первісний стан чистого кольору, потоки цінностей знову проходять спектр бажаної машини. Повернення неминуче, що підтверджує Ж. Дельоз, наслідуючи філософію Фр. Ніцше в цьому аспекті.

Отже, модель потоків ціннісних конгломератів у філософії Ж. Дельоза та Ф. Гваттари представляється як безперервне розрізання лініями ризом добра і зла бажаних машин пасивного мислення, загнаних в судження соціального устрою методом психоаналітичного примусу до визначення власних бажань у межах «едіпового комплексу». У цій моделі обличчя Бога завжди відвернуте від людини, а бажання людини перетинають Бога, ніби пришиваючи його до власного судження.

Висновки

Таки чином, у статті була визначена роль потоків ціннісних конгломератів у зрізах бажаних машин, сформована модель проходження цих потоків стосовно людини, проведено уточнення сутності машин, що бажать, та тіл без органів у філософії Ж. Дельоза та Ф. Гваттари; розглянута проблема «едіпового комплексу» в системі ціннісних орієнтирів становлення суспільства контролю. Водночас у ході дослідження були визначені нові питання, що потребуватимуть розкриття надалі, переважно в філософії Ж. Дельоза, а саме: онтологічні виміри добра і зла в системі мислення людини та постійних повторів потоків цінностей, проблема божественної ідеї як гри з правилами – без правил та місце людини в цій грі цінностей; визначення метаморфози добра в зло, та зла в добро шляхом набуття різниці в повторенні.

REFERENCES

1. Žižek, S. (2004). *Organs without Bodies. Deleuze and Consequences*. London, New York: Routledge.
2. Bulgakov, M. A. (2003). *Master i Margarita [The Master and Margarita]*. Moscow: MOO "AST" [in Russian].
3. Byistrov, V. Yu. (2004). Zhil Delez: chelovek s pyatyu litsami. [Gilles Deleuze: a man with five faces] Delez Zh. *Peregovoryi 1972–1990 – Delez Zh. Conversation 1972–1990*. (V. Yu. Byistrov, Trans.). (pp. 5-11). St Petersburg: Nauka [in Russian].
4. Delez Zh., & Gvattari F. (2008). *Anti-Edip: Kapitalizm i shizofreniya [Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia]*. (D. Kravchikina, Trans.). Yekaterinburg: U-Faktoriya [in Russian].
5. Delez Zh. (2004). *Peregovoryi 1972–1990 [Conversation 1972–1990]*. (V. Yu. Byistrov, Trans.). St Petersburg: Nauka [in Russian].
6. Delez Zh. (1998). *Razlichie i povtorenie [Distinction and repetition]*. (N. B. Mankovskiy, E. P. Yurovskiy, Trans.). St Petersburg: TOO TK "Petropolis" [in Russian].
7. Delez Zh., & Gvattari F. (2010). *Tyisyacha plato: Kapitalizm i shizofreniya [Thousand Plateau: Capitalism and Schizophrenia]*. (Ya. I. Svirskoy, Trans.). Yekaterinburg, Moscow: Astrel [in Russian].

Савонова Ганна Іванівна

Кандидат філософських наук, старший викладач
Луганський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
93412, Северодонецьк, вул. Гагаріна, 111

Savonova Anna

Ph.D. of Philosophical Sciences, Senior Lecturer
Lugansk regional Institute of postgraduate
pedagogical education
111, Gagarin str., Severodonetsk, 93412, Ukraine

Email: annsavonova31@gmail.com

Цитування: Савонова Г. І. Потокі ціннісних конгломератів у зрізах бажань людини: Ж. Дельоз – Ф. Гваттарі. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 9-10. С.29-36.

Citation: Savonova, A.I. (2019). Potoky tsinnisnykh konhlomerativ u zrizakh bazhan liudyny: Zh. Deloz – F. Hvattari [Currents of valuable conglomerates in the differences of human wishes: G. Deloz - F. Guattari]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (9-10),29-36*.

Стаття надійшла / Article arrived: 11.08.2019

Схвалено до друку / Accepted: 13.09.2019

Міжнародні відносини у 21 столітті: місце і роль України

Олег Поліщук, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди

У даній роботі розглядаються основні підходи до визначення і розуміння поняття «гібридна війна», здійснюється аналіз основних положень феномену гібридної війни та їх характерних рис у міжнародних відносинах, констатується відсутність єдиного визначення поняття гібридна війна у науковому полі, розглядаються передумови розгортання гібридної війни країною-агресором.

Актуальність проблеми. Проблематика гібридної війни актуалізується через підвищення рівня напруженості, що у результаті призводить до значних ресурсних втрат. Усе це впливає на розвиток суспільства і держави, а також усі процеси, які в них проходять.

Це становище зумовлює необхідність глибокого і об'єктивного дослідження цього явища. Отже, дуже важливо розкрити сутнісний зміст, передумови виникнення, основні ознаки і можливі наслідки цього деструктивного процесу з огляду на події на сході України. Також вивчення цієї проблеми зумовлене необхідністю боротьби і розробки ефективних засобів протидії гібридній війні, визначення шляхів її уникнення в майбутньому.

Інноваційність аналізу цієї проблеми виявляється через погляд на гібридну війну в Україні як складову «холодної війни», нової віхи історії протистояння Росії та Заходу, виявлення характерних рис «холодної війни» в наш час, встановлення концептуальних положень даного поняття та його специфічних рис у міжнародних відносинах.

До недавнього часу Росія не лише обмежувала будь-які спроби наближення України до ЄС, але й всіляко намагалася втягнути її до Митного або Євразійського союзу. Росія не може допустити незалежне становище України. На переконання агресора, Україна має поступитися власним суверенітетом на користь імперських прагнень Росії.

Шляхом втягнення України до вищезгаданих союзів Путін втілює свій задум стосовно відродження «великої Росії». Щодо європейських прагнень України не можна привести жодного прикладу політичного чи економічного шантажу з боку країн-членів ЄС.

Отже, здійснюючи вибір напрямку свого зовнішнього розвитку, влада держав має враховувати зовнішньополітичну доктрину Росії.

Ключові слова: : конфронтація, «холодна війна», «гібридна війна», інформаційне протистояння, інтернет-ресурси, деморалізація супротивника, пропагандистська кампанія, ескалація

International relations in 21 century: the place and role Ukraine

Oleg Polishchuk, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University

The present paper considers the main approaches to definition and understanding of concept of hybrid war, the substantive provisions of the phenomenon of hybrid war and its features in the international relations are analyzed, absence of unified definition of concept of "hybrid war" in scientific field is stated, also pre-conditions of hybrid war development by a country-aggressor are considered.

Actuality of problem. The problem of the "Hybrid War" due to the increase of the tension level is actualized, which ultimately leads to significant resource losses. All this affects on development of society and the state, as well as on the all the processes that take place in them.

Lately in different parts of the world there is a far of local and domestic conflicts that on the essence appear opposition of supercountries through aspiration to protect the interests and occupy leader positions on a world political arena. This problem puts further European and world safety under a threat.

«Cold war» became one of main varieties of relations between countries during the last two centuries through intensifying of political rivalry and wars for diverse reasons.

This position predetermines the necessity of deep and objective research of this phenomenon. Consequently it is very important to expose maintenance, pre-conditions of origin, basic signs and possible consequences of this destructive process from event on east of Ukraine. Also study of this problem predefined by the necessity of fight and development of effective counterweapons, determination of ways of its avoidance to hybrid war in the future. Innovativeness of analysis of this problem appears through a look to hybrid war in Ukraine as a constituent of «cold war», new landmark of history of opposition to Russia and the West, exposure of the

personal touches of «cold war» in our time, establishment of conceptual positions of this concept and its specific lines in international relations.

Keywords: *confrontation, «cold war», information opposition, internet recours, demoralization opponent, propagandist campaign, escalation*

Международные отношения в 21 веке: место и роль Украины

Олег Полищук, Харьковский национальный педагогический университет имени Г.С. Сковороды

В данной работе рассматриваются основные подходы к определению и пониманию понятия «гибридная война», осуществляется анализ основных положений феномена гибридной войны и их характерных черт в международных отношениях, констатируется отсутствие единого определения понятия гибридная война в научном поле, рассматриваются предпосылки развертывания гибридной войны страной-агрессором.

Актуальность проблемы. Проблематика гибридной войны актуализируется через повышение уровня напряженности, в результате приводит к значительным ресурсным потерям. Все это влияет на развитие общества и государства, а также все процессы, которые в них проходят.

Это положение вызывает необходимость глубокого и объективного исследования этого явления. Следовательно, очень важно раскрыть сущностное содержание, предпосылки возникновения, основные признаки и возможные последствия этого деструктивного процесса, учитывая события на востоке Украины. Также изучение этой проблемы обусловлено необходимостью борьбы и разработки эффективных средств противодействия гибридной войне, определения путей ее избежания в будущем.

Инновационность анализа этой проблемы проявляется через взгляд на гибридную войну в Украине как составляющую «холодной войны», новой вехи истории противостояния России и Запада, выявление характерных черт «холодной войны» в наше время, установление концептуальных положений данного понятия и его специфические черты в международных отношениях.

До недавнего времени Россия не только ограничивала любые попытки приближения Украины к ЕС, но и всячески пыталась втянуть ее в Таможенный или Евразийский союз. Россия не может допустить независимое положение Украины. По убеждению агрессора, Украина поступится собственным суверенитетом в пользу имперских устремлений России.

Путем втягивания Украины в вышеупомянутых союзов Путин воплощает свой замысел относительно возрождения «великой России». Относительно европейских стремлений Украины нельзя привести ни одного примера политического или экономического шантажа со стороны стран-членов ЕС.

Следовательно, осуществляя выбор направления своего внешнего развития, власть государств должны учитывать внешнеполитическую доктрину России.

Ключевые слова: *конфронтация, «холодная война», «гибридная война», информационное противостояние, интернет-ресурсы, деморализация противника, пропагандистская кампания, эскалация*

Актуальність проблеми

«Холодна війна» стала одним з головних різновидів відносин між країнами протягом останніх двох століть через загострення політичного суперництва і війн з різних причин.

Останнім часом у різних частинах світу відбувається значна кількість локальних і внутрішньодержавних конфліктів, які по своїй суті виявляються протистоянням наддержав через прагнення захистити свої інтереси і посісти лідерські позиції на світовій політичній арені. Дана проблема ставить

під загрозу подальшу європейську і світову безпеку.

Характер взаємовідносин між двома державами, які мають ліву частку світового ядерного арсеналу, загострює нашу увагу на цій проблемі: Росія застосувала до нашої країни всі наявні засоби війни.

Проблематика «гібридної війни» актуалізується через підвищення рівня напруженості, що у результаті призводить до значних ресурсних втрат. Усе це впливає на розвиток суспільства і держави, а також усі процеси, які в них проходять.

Це становище зумовлює необхідність глибокого і об'єктивного дослідження цього явища. Отже, дуже важливо розкрити сутнісний зміст, передумови виникнення, основні ознаки і можливі наслідки цього деструктивного процесу з огляду на події на сході України. Також вивчення цієї проблеми зумовлене необхідністю боротьби і розробки ефективних засобів протидії гібридній війні, визначення шляхів її уникнення в майбутньому.

Інноваційність аналізу цієї проблеми виявляється через погляд на гібридну війну в Україні як складову «холодної війни», нової віхи історії протистояння Росії та Заходу, виявлення характерних рис «холодної війни» в наш час, встановлення концептуальних положень даного поняття та його специфічних рис у міжнародних відносинах.

Розробленість наукової проблеми в літературі.

Дослідження гібридної війни, яка ведеться проти України, переконливо демонструє, що вона є наслідком протистояння двох держав Росії і США. Це відбувається через прагнення Росії вийти на лідерські позиції світових наддержав. Для втілення цієї мети вона намагається повернути тотальний вплив на країни, які раніше входили до складу СРСР і, зокрема, Україну. Оскільки в геополітичному сенсі Україна є межею між ЄС і Росією, завдання отримання контролю над нею є додатковим аргументом для країни-агресора у протистоянні із Заходом.

Складно переоцінити значення такого явища як «гібридна війна» для сучасних міжнародних відносин між державами, яка в наш час досліджена недостатньо.

Слід відзначити вітчизняних і закордонних науковців, які здійснили дослідження даного наукового поля. Передусім необхідно виокремити таких дослідників, як М.Херпен, Дж.Шерр, В.Горбулін, О.Власюк, К. Кононенко, В.Огризко, Г. Перепилиця,

ЪЛ. Поляков, В. Фесенко, Ю. Федоров, Є. Магда, А. Аржановский, Ю. Фельштинський, С. Станчев, М. Розумний, А. Окτισюк. Незважаючи на таку кількість наукових робіт, присвячених даній проблематиці, вона потребує подальшого її дослідження.

Мета статті – дослідження основних концептуальних положень поняття «гібридна війна», її специфічних рис у системі міжнародних відносин та подальшого засвоєння уроків для України.

Виклад основних положень

На сьогодні Україна в системі міжнародних відносин знаходиться в амбівалентному становищі. З одного боку, вона має добрі відносини з США і ЄС, а з іншого – Україна перебуває в стані «гібридної війни» з державою-агресором (Бедрицкий, 2003).

Через часті випадки здійснення кольорових революцій проблема гібридної війни стає особливо актуальною. Головними засобами геополітичних протистоянь у сучасному світі стали інформаційні і психологічні війни. Необхідно розуміти, що розвиток соціуму створює нові інструменти формування політичної реальності. Однак саме вони становлять виняткову небезпеку для сучасних націй-держав (Динис, 2016).

Ще до недавнього часу поняття «інформаційна війна» зводилось до протидії інформаційним загрозам. Однак для розуміння феномену гібридної війни попереднього тлумачення вже недостатньо. Ми стикаємось з принципово новими процесами, які виявляються незрозумілими. Надто швидка динаміка політичного процесу є такою, що виникають нові явища, які раніше не відбувалися в історії. Відповідно, виникає необхідність їхнього дослідження. Світ розвивається набагато швидше, аніж здатний описати ці зміни понятійний апарат (Динис, 2016).

До недавнього часу всесвітня мережа виступала у якості інформаційного дже-

рела. На сьогодні інтернет став платформою агресивних інформаційно-пропагандистських протистоянь. Інтернет-ресурси швидко посіли домінуюче положення в сенсі здійснення впливу на громадську свідомість. Така інформація швидкими темпами розповсюджується і стає затребуваною в суспільстві. Головним завданням інформаційної війни є отримання контролю над зміною суспільної свідомості, світогляду, суспільних відносин, ставлення до держави. Найбільшою небезпекою в даному випадку є підпорядкування власної волі чужій, а для держави це, звісно, втрата незалежності.

Серед найпоширеніших методів інформаційно-психологічної війни виокремлюють: дезінформування, поширення чуток, пропаганду, психологічний тиск. Провідною в даному арсеналі є пропаганда, яка передбачає поширення в масовій свідомості певної ідеології.

Наукову розвідку пропаганди здійснив Г. Ласуелл, трактуючи її як особливий вид зброї, що впливає на моральний стан ворога. Визначальною метою пропаганди дослідник називає: сприяння виникненню ненависті до ворога; підтримку дружніх відносин із союзниками; підтримку дружніх відносин з нейтральними державами; намагання співпрацювати з ними; деморалізацію супротивника (Ласвель, 1929).

Дезінформація передбачає подання неправдивої інформації. Це, фактично, цілеспрямоване введення в оману з метою виставити ворога в невігідному для нього світлі, створення його негативного образу.

Метою диверсифікації є розпорошення уваги громадськості на штучно створені проблеми, а отже, її зміщення від справді важливих політичних і економічних питань. Головними формами виступають дестабілізація становища в державі: ведення заходів, спрямованих проти офіційного курсу влади, ініціювання різних судових процесів.

Ефективним методом впливу на суспільну свідомість є здійснення психологічного тиску. Цей метод передбачає використання погроз, шантажу, репресій, вбивств та інших злочинів, донесення до певного учасника інформації відносно реальних або штучно створених загроз або ймовірної небезпеки, а також здійснення терористичних актів.

В Україні серед найпоширеніших способів здійснення психологічного тиску став телефонний тероризм. У даному випадку телефоном повідомляється про мінування одного з громадських місць. Серед розповсюджених технологій тиску слід виокремити: політичні ігри, маніпулятивні дії, шахрайство, провокації, чулки.

Як відзначає Г. Ласуелл, відсутність інформації відразу компенсується чулками. Вони є невід'ємною технологією інформаційної війни. Автор констатує високу вірогідність закону про можливість вакууму інформації: коли її не дають офіційні джерела, вона тут же з'являється в неофіційних каналах (Ласвель, 1929).

Слід наголосити, що всі вищезазначені методи застосовуються в ході агресії проти нашої держави. Також встановлено, що російські медіа-фахівці застосовують й інші методи впливу на телеаудиторію: поширення напівправдивої інформації, показують сцени вбивств для створення образу ворога у громадській свідомості, яким визначається українська влада, використовують технологію «25-го кадру» [7].

Дана проблема ускладнюється відсутністю наявних ефективних заходів протидії такому різновиду гібридної війни як інформаційна війна. Таким чином, переможцем інформаційної війни стає той, хто буде застосовувати більш ефективні технології. Несвоєчасне реагування на виклики інформаційної війни може мати надзвичайно деструктивні наслідки для будь-якої держави. Саме тому дуже важливо досліджувати дану тему, що дозволить не лише розуміти сутніс-

ний зміст, але й ефективно протистояти цьому негативному явищу.

Головна небезпека гібридної війни полягає у відсутності меж при застосуванні засобів ведення війни. Учасники гібридної війни у гонитві за досягненням своїх цілей не гребують ніякими засобами. Крім того, в умовах ведення гібридної війни незрозумілими виявляються часові терміни її початку і завершення, непередбачуваний подальший розвиток подій. Важко спрогнозувати зміну етапів від ескалації до затухання гібридної війни.

Термін «гібридна війна» набув актуальності такого рівня, що на даний час західні науковці занесли його до офіційного переліку військової політики Заходу. Наприклад, на саміті НАТО 2014 року ухвалено рішення стосовно необхідності розробки заходів протидії через прогнози щодо ймовірного розгортання гібридної війни, при веденні якої застосовується ряд взаємопов'язаних відкритих і замкнених військових, воєнізованих та цивільних заходів (Бедрицький, 2003).

Українські та іноземні фахівці, які досліджували військові конфлікти, впевнені, що силове захоплення Криму і війна на сході України були здійснені Росією шляхом поєднання традиційних і нетрадиційних методів ведення війни, а саме здійснення економічного тиску супроводжувалося залученням регулярних військ РФ. До даних методів необхідно додати добре організовану пропагандистську кампанію, блокування рішень у міжнародних організаціях. Дії Росії додали важливі визначальні методики до дискусій з проблематики гібридної війни (Динис, 2016).

Стосовно організації гібридної війни, слід наголосити, що вона має латентний характер. Окремі структурні елементи діють незалежно один від одного, що не дозволяє належним чином протидіяти нападнику, оскільки важко визначити ворожий центр.

Засоби ведення гібридної війни можуть використовуватися у військових та мирних умовах. Це дає широкі можливості для нападника стосовно учасника протистояння, на якого спрямовані агресивні дії. Для держави, на яку здійснюється напад, можливості протистояння ускладнюються. Засоби гібридної війни можуть бути розраховані на провокативні дії, які відповідають інтересам агресора.

Засоби ведення гібридної війни поставили питання стосовно розробки ефективних методів протидії і захисту власних державних інтересів. На сьогодні невизначеною залишається стратегія дій держави, яка зазнала нападу.

Першочергове завдання гібридного наступу полягає у здійсненні виклику для держави, проти якої він ведеться. Дуже часто зусилля агресора спрямовані на усунення уряду. Характерною ознакою гібридної війни є створення ситуації невизначеності довкола процесу, який відбувається, а також його організатора.

Особливістю гібридної війни є відсутність можливості встановлення відповідальної сторони, а отже, втрачається нагода розгляду протиправних дій у суді. На жаль, сьогодні інформаційна війна стає звичним різновидом відносин між державами. За допомогою заперечення чи викривлення фактів можна легко маніпулювати населенням. Отже, інформаційну війну можна розглядати як одну з передумов для гібридної війни (Динис, 2016).

Враховуючи нетрадиційність методів гібридної війни, доречним видається принципово новий погляд щодо розробки засобів протидії цьому деструктивному процесу. Необхідно активно розробляти інформаційні технології протидії, долучати економічні засоби, створювати антипропагандистські розробки. Також дуже важливо для визначення найбільш ефективного способу створення системи захисту усвідомлювати слабкі сторони країни, проти

якої буде використано або уже ведеться гібридна війна (Hoffman, 2011).

Якісна реалізація державної влади безпосередньо залежить від ефективності процесу комунікації між окремими структурними підрозділами і від залучення громадськості до ухвалення державних рішень. Разом з тим, попри більшу ефективність безпосередніх інфокомунікацій, у суспільстві громадська думка формується, насамперед, під опосередкованим впливом ЗМК (Ласвель, 1929).

Необхідно організувати взаємодію всіх учасників інформаційного простору для розробки комплексних заходів, спрямованих на захист національної безпеки держави. Доречним видається створення системи, яка б координувала заходи саме інформаційно-психологічної протидії іноземним впливам, активне залучен-

ня громадських організацій, ЗМІ, експертів.

Діяльність такої системи має бути забезпечена відповідною законодавчою, організаційною, фінансовою, методологічною та матеріально-технічною підтримкою з боку держави (Почепцов, 2000).

Висновки

Доводиться констатувати, що в даному проблемному полі не розроблено ефективних засобів протидії інформаційним атакам як структурним компонентам гібридної війни. З цього ми можемо зробити висновки про взаємний вплив інформаційного протиборства і технологій протидії йому. Нерелевантна відповідь інформаційним загрозам може бути загрозою національній безпеці держави. Необхідно своєчасно здійснювати антипропагандистські заходи .

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Арзуманян Р.В. Определение войны в 21 веке. Обзор XXI ежегодной конференции по стратегии Института стратегических исследований Армейского военного колледжа, 6-8 апреля 2010. Ереван, 2011. 60 с.
2. Бедрицкий А.В. Эволюция американской концепции информационной войны. Аналитические обзоры РИСИ. 2003. Вып. 3. С. 26.
3. Динис Г. Сучасні гібридні збройні конфлікти (приклад агресії Російської Федерації проти України). Геополітика України: історія та сучасність. 2016. Вып. 2. С. 108-112.
4. Ласвель Г. Техника пропаганды в мировой войне. Москва, Ленинград : Государственное издательство, 1929. 200 с.
5. Маклюэн Г.М. Понимание медиа: Внешние расширения человека. Москва : Гиперборея, Кучково поле, 2007. 464 с.
6. Почепцов Г. Г. Психологические войны. Москва : Рефл-бук; Киев : Ваклер, 2000. 528 с.
7. У СБУ заявили, що російські канали застосовують проти телеглядачів 25-й кадр. ТСН. URL: <http://tsn.ua/politika/u-sbuzayavili-scho-rosiyski-kanali-zastosovuyut-protiteleglyadachiv-25-y-kadr-350517.htm>.
8. Hoffman F.G. Hybrid vs. compound war. Armed Forces Journal. 2009. URL: <http://armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war/>.
9. Hoffman F. G. Future Threats and Strategic Thinking. Unity Journal. 2011. URL: https://www.inUnityjournal.com/article/34/Future_Threats_and_Strategic_Thinking/.

REFERENCES

1. Arzumanyan, R.V. (2011). *Opredelenie voyny v 21 veke. Obzor XXI ezhegodnoy konferentsii po strategii Instituta strategicheskikh issledovaniy Armeyskogo voennogo kolledzha, 6-8 aprelya 2010* [The definition of war in the 21st century. Review of the XXI Annual Strategy Conference of the Institute for Strategic Studies of the Army Military College, April 6-8]. Yerevan [in Russian]
2. Bedritskiy, A.V. (2003). Evolyutsiya amerikanskoy kontseptsii informatsionnoy voyny [The evolution of the American concept of information warfare]. *Analiticheskie obzory RISI – RISS Analytical Reviews*, 3, 26 [in Russian].
3. Dynys, H. (2016). Suchasni hibrydni zbrojni konflikty (pryklad ahresii Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy) [Modern hybrid armed conflicts (examples of aggression of the Russian Federation against Ukraine)]. *Heopolityka Ukrainy: istoriia ta suchasnist – Geopolitics of Ukraine: history and modern times*, 2, 108-112 [in Ukrainian].
4. Lasvel, G. (1929). *Tekhnika propagandy v mirovoy voyne* [Propaganda technique in the World War]. Moskva, Leningrad: Gosudarstvennoe izdatelstvo [in Russian].
5. Maklyuen, G.M. (2007). *Ponimanie media: Vneshnie rasshireniya cheloveka* [Understanding Media: The Extensions of Man]. Moskva: Giperboreya, Kuchkovo pole [in Russian].

6. Pocheptsov, G. G. (2000). *Psikhologicheskie voyny [Psychological wars]*. Moskva: Refl-buk; Kyiv: Vakler [in Russian].
7. U SBU zaiavyly, shcho rosiiski kanaly zastosovuyut proty telehliadachiv 25-y kadr [The SBU said that the Russian channels used the 25th frame against viewers.]. TSN. Retrieved from <http://tsn.ua/politika/u-sbuzayavili-scho-rosiyski-kanali-zastosovuyut-protiteleglyadachiv-25-y-kadr-350517.htm>.
8. Hoffman, F.G. (2009). Hybrid vs. compound war. *Armed Forces Journal*. Retrieved from <http://armedforcesjournal.com/hybrid-vs-compound-war/>.
9. Hoffman, F. G. (2011). Future Threats and Strategic Thinking. *Unity Journal*. Retrieved from https://www.inUnityjournal.com/article/34/Future_Threats_and_Strategic_Thinking/.

Поліщук Олег Олександрович

Кандидат політичних наук
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди
61000, Харків, вул. Валентинівська, 2

Email: olegpolishuk@ukr.net

Polishchuk Oleg

Ph.D. of Political Sciences
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
2, Valentynivska str., Kharkiv, 61000, Ukraine

ORCID: 0000-0001-5438-7763

Цитування: Поліщук О. О. Міжнародні відносини у 21 столітті: місце і роль України. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 9-10. С.37-43.

Citation: Polishchuk, O.O. (2019). Mizhnarodni vidnosyny u 21 stolitti: mistse i rol Ukrainy [International relations in 21 century: the place and role Ukraine]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (9-10), 37-43.*

Стаття надійшла / Article arrived: 15.08.2019

Схвалено до друку / Accepted: 20.09.2019

Внутрішня політика урядів Маргарет Тетчер в англомовних джерелах та літературі

Вікторія Пунько, Донецький національний університет імені Василя Стуса

У статті систематизуються й аналізуються основні групи історичних джерел та наукової й науково-публіцистичної літератури про теоретичні та практичні засади неоконсерватизму, його британської моделі – «тетчеризму» – упродовж 1979–1990 рр.; про методи, інструменти й результати роботи уряду Маргарет Тетчер у реалізації засад соціальної та економічної політики та про подальші перспективи дослідження проблеми. Використано й проаналізовано різножанрові історичні джерела та літературу англомовного походження: мемуари, інтерв'ю та промови, партійні та програмні документи, пресову інформацію, колективні та індивідуальні монографічні роботи, наукові статті та розвідки, історичні нариси, політичні біографії, інтернет-ресурси тощо. Критичний аналіз історичних джерел, наукової та публіцистичної літератури здійснено за принципом об'єктивності. Шляхом синтезу історичного, порівняльно-соціологічного та проблемно-хронологічного методів уперше у вітчизняній історіографії зроблено спробу комплексного аналізу історичних джерел й наукових робіт з проблематики економічної та соціальної політики очолюваних М.Тетчер неоконсервативних урядів. З'ясовано на базі вивчення наукових здобутків англомовних науковців соціальні, економічні, політичні та ідеологічні чинники, що зумовили поворот британської консервативної партії до соціальної проблематики у 80-х рр. ХХ ст.; окреслено і простежено проблеми, які виникли в контексті реформування британської економіки. Визначено, що серед прогалин, які потребують додаткового наукового осмислення, законодавче забезпечення соціально-економічної політики тетчерівського уряду та уточнення категоріально-понятійного апарату у царині соціальної політики. Уперше у вітчизняній історіографії комплексно узагальнено та систематизовано дані англомовних джерел та літератури про внутрішню політику урядів М. Тетчер. Отримано можливість більш глибокого розуміння особливостей внутрішніх політичних та соціально-економічних процесів, які відбувалися у Великобританії у 1979–1990 рр., ступінь їх відображення в англомовних джерелах та наукових дослідженнях; розширення інформаційної та довідкової бази для написання наукових робіт.

Ключові слова: історіографія, М. Тетчер, тетчеризм, монетаризм, неоконсерватизм, «тетчерівське десятиріччя», приватизація

The domestic policies of the Margaret Thatcher's governments in english language sources and literature

Victoria Punko, Vasyl Stus Donetsk National University

The article systematizes and analyzes the main groups of historical sources and scientific and non-fiction literature on the theoretical and practical principles of neoconservatism, its British model «Thatcherism» during 1979–1990; Margaret Thatcher's methods, tools and results in implementing social and economic policies and further prospects for research. Various types of historiographical sources and literature of English origin were used: memoirs, interviews and speeches, party and program documents, collective and individual monographs, profile articles and intelligence, press information, Internet resources, etcetra have been used. By synthesizing historical, comparative sociological and problem-chronological methods for the first time in the domestic historiography attempts have been made to comprehensively analyze historical sources and scientific works on economic and social policy headed by M. Thatcher of neoconservative governments. Found out on the basis social science studies of social scientists, economic, political and ideological factors that caused the turnaround of the British Conservative Party on social issues in the 80's the years of the twentieth century; outlined and traced the problems encountered

in the context of reforming the British economy. It is determined that among gaps that need further scientific reflection are this legislative support of the social and economic policies of Tetcher's government and clarification of the categorical and conceptual apparatus in the field of social policy. For the first time in national historiography, a comprehensive generalization and systematic data of English sources and literature on internal the policies of the M. Thatcher governments. The opportunity to go deeper understanding the features of internal political and socio-economic processes that took place in the UK in 1979–1990, their degree reflection in English-language sources and research; expansion of information and reference base for scientific writing works.

Keywords: *historiography, M. Thatcher; thatcherism, monetarism, neoconservatism, «the thatcher decade», privatization*

Внутренняя политика правительств Маргарет Тэтчер в англоязычных источниках и литературе

Виктория Пунько, Донецкий национальный университет имени Василя Стуса

В статье систематизируются и анализируются основные группы исторических источников и научной, научно-публицистической литературы о теоретических и практических основах неоконсерватизма, его британской модели – «тэтчеризма» – в течение 1979-1990 гг.; о методах, инструментах и результатах работы правительства Маргарет Тэтчер в реализации принципов социальной и экономической политики и о дальнейших перспективах исследования проблемы. Используются и проанализированы разножанровые исторические источники и литература англоязычного происхождения: мемуары, интервью и речи, партийные и программные документы, прессовая информация, коллективные и индивидуальные монографические работы, научные статьи и разведки, исторические очерки, политические биографии, интернет-ресурсы и тому подобное. Критический анализ исторических источников, научной и публицистической литературы осуществлен по принципу объективности. Путем синтеза исторического, сравнительно-социологического и проблемно-хронологического методов впервые в отечественной историографии предпринята попытка комплексного анализа исторических источников и научных работ по проблематике экономической и социальной политики возглавляемых Тэтчер неоконсервативных правительств. Выяснено на базе изучения научных достижений англоязычных исследователей социальные, экономические, политические и идеологические факторы, обусловившие поворот британской консервативной партии к социальной проблематике в 80-х гг. XX в.; очерчены и прослежены проблемы, которые возникли в контексте реформирования британской экономики. Определено, что среди пробелов, которые требуют дополнительного научного осмысления, законодательное обеспечение социально-экономической политики тэтчеровского правительства и уточнение категориально-понятийного аппарата в области социальной политики. Впервые в отечественной историографии комплексно обобщены и систематизированы данные англоязычных источников и литературы о внутренней политике правительств М. Тэтчер. Получена возможность более глубокого понимания особенностей внутренних политических и социально-экономических процессов, происходивших в Великобритании в 1979-1990 гг., степень их отражение в англоязычных источниках и научных исследованиях; расширение информационной и справочной базы для написания научных работ.

Ключевые слова: *историография, М. Тэтчер, тэтчеризм, монетаризм, неоконсерватизм, «тэтчеровское десятилетие», приватизация*

Постановка проблемы

Протягом багатьох десятиліть консервативній партії Великобританії вдавалось бути класичним прикладом успішної адаптації до мінливого економічного і соціального середовища. У цьому контексті феномен британського консерватизму привертає постійну і підвищену увагу науковців. У зарубіжній історіографії точаться дискусії про масштаби та глибину політичних та соціально-е-

кономічних змін, здійснених консерваторами в 80-х рр. XX ст.

«Тетчерівське десятиріччя», як часто називають у Великобританії роки правління Тетчер, ознаменувалось, на нашу думку, настільки серйозними змінами в економічному і соціально-політичному житті країни, у способі життя британців, що стало сприйматися широкою громадськістю як один із рубіжних періодів еволюційного розвитку британського суспільства.

Актуальність нашого дослідження обумовлюється низкою обставин.

По-перше, тим, що більшість дослідників сходяться на тому, що М. Тетчер здійснила у Великобританії революцію і стала єдиним британським прем'єр-міністром, чие прізвище дало назву британському різновиду неоконсерватизму – тетчеризм. Тому не дивно, що особистість М.Тетчер та її реформаторська діяльність і досі привертає увагу істориків, політологів, журналістів, політиків різних країн. Звідси вивчення різних аспектів трансформації британського суспільства за роки тетчеризму становить істотний науковий та практичний інтерес, особливо для країн, які здійснюють транзит від авторитарних до демократичних систем. У цьому сенсі практику тетчеризму можна певною мірою розцінювати як різновид історичного досвіду, корисного для сучасних державотворчих процесів в Україні. По-друге, у вітчизняній історичній науці відсутні історіографічні дослідження, які узагальнили б та систематизували здобутки британських науковців у царині тетчеризму, його теоретико-методологічних аспектів, господарської та соціальної політики.

Стан наукової розробки теми. Сучасна британська історична література про внутрішню політику Великобританії у 80-х рр. ХХ ст. та тетчеризм як цілісний політичний та соціально-економічний феномен досить розлога. Ця проблематика розглядалася в колективних та індивідуальних монографічних роботах П. Ріддела та Д. Каванаха [24; 25; 20; 21]. Окремі аспекти соціальної політики консервативного уряду вивчав Б. Джессоп [19]. Для британської історіографічної традиції вельми популярною галуззю досліджень є біографія Маргарет Тетчер у контексті епохи, в якій вона жила і яку створювала. У біографічних дослідженнях Огдена Кріса та Хьюго Янга по-новому оцінюється життя та діяльність консервативного лідера, щоправда, на нашу думку, її політичні успіхи дещо перебільшуються [2; 3; 30]. Чимало корисних коментарів щодо процесів суспільно-політичного та соціально-економічного характеру, які тоді відбувалися в країні, можна почерпнути зі шпальт британської та американської періодики [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. Загалом англомовна преса досить послідовно і докладно віддзеркалювала практику тетчеризму та його результати.

Проте ні у вітчизняній, ні у британській історичній літературі нами не виявлено наукової пра-

ці, в якій би комплексно узагальнювались здобутки британських науковців у царині вивчення внутрішньої політики уряду Тетчер. Водночас наявна нині англомовна література та значна кількість різножанрових джерел дозволяють підсумувати здобутки та лакуни британських науковців у досліджуваній нами проблематиці.

Метою статті є комплексне вивчення широкого спектру англомовних історичних джерел, наукової й науково-публіцистичної літератури про внутрішню політику британського уряду Маргарет Тетчер у 1979–1990 рр. та аналіз на цій основі всієї складності й суперечливості оцінок, методів, інструментів й результатів тетчеризму в соціальній та економічній сферах, з'ясування їх об'єктивності і правомірності стосовно предмету дослідження, визначення місця британської історіографії в нормативно-ціннісній системі наукової творчості, відстеження основних концепцій історіографії проблеми.

У нашій науковій розвідці хронологічно охоплені історичні джерела: мемуари, стенограми прес-конференцій, інтерв'ю, промови, офіційні виступи, звіти королівських комісій та урядових комітетів тощо; та наукова література: колективні та індивідуальні монографії, наукові й публіцистичні статті та розвідки, створені як упродовж урядування М.Тетчер, так і після нього, зокрема, найновіші видання ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу

Першу групу проаналізованих нами історичних джерел становлять виступи, доповіді, прес-конференції, інтерв'ю, промови прем'єр-міністра Великої Британії М. Тетчер з 1979 р. до 1990 р., програмні та політичні документи консервативної партії, урядові документи, доповіді королівських комісій й урядових комітетів, законодавчі акти, спогади самої М.Тетчер, мемуари її соратників тощо, які віддзеркалюють широке коло теоретичних проблем неоконсерватизму та напрями його практичної реалізації в соціально-економічне життя Великої Британії [22; 26; 29; 27; 28; 1].

Численні виступи та промови М.Тетчер є надзвичайно важливим джерелом інформації, які містять аргументовані оцінки ситуації та змін, зокрема соціальних, що відбувалися в країні за її урядування [22; 26; 29]. Уряд М. Тетчер висунув неоконсервативну модель соціальної політики. Лейтмотивом цієї групи джерел є такі засади: ліквідація залежності громадян від держави, розвиток приватної ініціативи, формування нової культури ведення бізнесу тощо. В інтерв'ю Цен-

тральному офісу інформації М. Тетчер охарактеризувала соціальну державу: «Люди повинні бути готові взяти особисту відповідальність за своє власне майбутнє. Легко казати, що повинні робити інші люди, набагато важче зробити щось особисто для себе самостійно. Але саме це і є демократія». [29]. Промова Тетчер у Фінчлі (її виборчий округ) дозволяє з'ясувати основні положення тетчеризму: приватне підприємництво є основою будь-якої процвітаючої економіки; свобода, однакові можливості, підтримка малого і середнього бізнесу є головними складовими економічної політики держави; для досягнення економічної стабільності і подолання кризи потрібно, щоб усі працездатні громадяни забезпечували себе самі; держава повинна надавати допомогу винятково непрацездатним верствам населення; втручання держави в приватне життя повинно зводитися до мінімуму; профспілкам надається право захисту інтересів працівників, але вони не повинні утискати інтереси інших верств населення; обмежити право профспілок на страйки, оскільки вони завдають шкоди суспільству [22].

До офіційних документів належать стенограми парламентських дебатів, які дозволяють простежити результати голосування з різних питань, письмові відповіді представників виконавчої влади на запити депутатів парламенту, точку зору уряду і опозиції щодо найважливіших соціально-економічних питань, процедуру ухвалення урядових рішень і законів у різних суспільних сферах [23].

Окрему групу джерел складає мемуарна література. Власні спогади М.Тетчер, перший том яких був опублікований у 1993 р., пропонують її версію діяльності на посаді прем'єр-міністра, бачення історичної ролі неоконсерватизму, теоретичних й практичних засад економічної та соціальної політики її уряду. Властивий Тетчер політичний стиль віддзеркалився в її діяльності як в якості лідера опозиції, так і прем'єр-міністра. Мемуарна спадщина М.Тетчер є серйозним внеском у світове «тетчерознавство» [27; 28]. Світло на роботу тетчерівського уряду в царині соціально-економічного реформування проливають спогади колег Тетчер по тіньовому кабінету і кабінету міністрів, які пропонують набагато ширший, ніж просто біографічний, матеріал, що дозволяє судити про ситуацію в партійних і урядових верхах на найбільш відповідальних етапах діяльності Тетчер, про новачки, внесені нею в систему ухвалення вищих політичних рішень [1].

Наступну групу джерел становить британська та американська періодика [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]. До газетних жанрів слід віднести замітки, кореспонденції, репортажі, звіти, інтерв'ю, статті (передові, редакційні, пропагандистські тощо), нариси, фейлетони та деякі інші. Вони різняться не лише певними літературно-стилістичними засобами, а й переважанням у них різних шарів інформації. Тому використання пресової інформації у науковому дослідженні вимагає особливої обережності та додаткової перевірки. «The Times» і «Financial Times» оприлюднювали офіційну, тобто урядову, точку зору. На їхніх шпальтах друкувались стенограми парламентських дебатів, виступів М. Тетчер та представників опозиції, аналітичні статті тощо [14; 16]. Також використовувались матеріали (передовиці, аналітичні записки, статистичні відомості, коментарі) газети «Daily Telegraph», що фактично стала органом консервативної партії [8]. Журнал «Politics Today» містить детальний огляд урядової політики та критики опозиційних сил. Журнал «The Economist» відрізняється фундаментальністю, ретельним підбором інформації, достатньою об'єктивністю [9]. У групі пресових матеріалів дещо особіно стоїть збірка інтерв'ю М. Тетчер газеті «The Observer» (1979), яка стосувалася основних проблем тодішніх британських реалій [13].

Серед матеріалів британської преси, яка підтримувала лейбористів, лібералів і соціал-демократів, можна виокремити газети і тижневики «The Gardian», «The Observer», «The New Statesman», «The New Society», «Independent». На їхніх сторінках ми можемо почерпнути точні звіти засідань англійського парламенту та уряду, а також розмаїті статті та коментарі щодо способів та методів реалізації політичних або соціально-економічних реформ [10; 13; 5; 12; 11].

Американський журнал «National Review» та газета «USA Today» містять розлогі статті, які аналізують провідні напрямки тетчеризму, його оцінки та наслідки, порівняльні характеристики тетчеризму та рейганоміки, а також ставлення американського суспільства до М. Тетчер як до людини та політика [4; 15].

В одному з видань британського тижневика «Sunday Times» міститься цікава інформація стосовно формування економічних поглядів лідера консерваторів. Величезна роль у цьому належала теоретикам-основоположникам економічного лібералізму та монетаризму – М. Фрідману, з яким М. Тетчер була особисто знайома, відвідувала

його лекції і захоплювалася його концепцією, та Ф. Хайєку. Наголошується, що Тетчер захопилася знаменитою книгою Ф. Хайєка «Дорога до рабства», хоча не одразу зрозуміла глибину закладених в ній думок. Своє збагнення монетаризму, пише автор статті, Тетчер висловила у виразі: «Економіка – це тільки метод, а мета – зміни в серцях і душах» [7].

Кореспондентка газети «The Telegraph», Алістер Осборн, у своїй статті «Маргарет Тетчер: одна політика, яка призвела до того, що більше 50 компаній були продані або приватизовані» наводить цілу низку статистичних даних у царині приватизації [17]. Свою версію приватизації та її статистику пропонує Кріс Едвардс у статті «Тетчерівська золота спадщина приватизації», де вказує на причини приватизації, детально описує її мету, етапи, методи та наслідки. Оперуючи фактами, К. Едвардс доходить висновку, що М. Тетчер хотіла створити «демократію, яка володіє капіталом», «державу, в якій люди є власниками будинків, мають частку в суспільстві, і в якій в них є багатство, яке можна передати майбутнім поколінням» [18]. Мета приватизації, на думку автора, полягала в тому, щоб «зменшити владу держави і посилити владу народу. Методи приватизації були такими: 1. Уряд проводить перше публічне розміщення всіх або частини акцій компанії, за яким зазвичай настає продаж акцій, які залишилися; 2. Прямий або комерційний продаж, зокрема, продаж компанії іншій приватній компанії шляхом переговорів чи конкурентних торгів; 3. Викуп компанії чи її акцій робітниками або керівництвом. Опираючись на факти, автор дійшов висновку, що саме приватизація найбільше змінила британську економіку та відносини в ній. За прикладом британського прем'єра, більше 100 країн приватизували тисячі державних підприємств. Особливо активно приватизацію проводили Франція, Нова Зеландія та Канада. Естафету перейняли Латинська Америка, Чилі, Мексика і Панама, а згодом і Східна Європа. Як зазначила у своїй автобіографії сама М. Тетчер, приватизація мала вирішальне значення для «ліквідації руйнівних наслідків соціалізму» і «відвоювання території для свободи» [18].

Загалом англійська преса характеризується різноманітністю рубрик, аналітичних статей, коментарів і досить повно та докладно відстежувала практику тетчеризму, його результати в різних суспільних секторах, ставлення різних верств населення до тетчерівських реформ.

Монографічні дослідження британських нау-

ковців, як індивідуальні, так і колективні, становлять для нас особливий інтерес. Примітно, що для англійської історіографії характерне чітке розмежування винятково біографічних робіт і робіт, які аналізують феномен тетчеризму, його практику. Такій спеціалізації притаманні не тільки свої плюси, але й мінуси. Біографічні дослідження переважно сфокусовані на персоні Тетчер, тоді як дослідження практичного тетчеризму мають тенденцію до абстрагування не тільки від особистості лідера партії і прем'єр-міністра, але й від усього її оточення, тієї партійно-політичної боротьби, в якій він зароджувався, зміцнювався і видозмінювався.

Взірцем біографічного жанру є книга відомого британського журналіста і коментатора Бі-Бі-Сі Хьюго Янга «Одна з нас. Політична біографія Маргарет Тетчер» [30]. Це одна із найбільш повних біографій М. Тетчер. Автор по-новому оцінює життя та діяльність консервативного лідера. Х. Янг, говорячи про складові тетчеризму, наголошує на тому, що це «звалище ідей» і воно сформувалося задовго до того, як М. Тетчер прийшла до влади, а з її появою ідеологія лише персоніфікувалася і набула відповідного змісту та форми [30, р. 86]. Автор уникає з'ясування ролі прем'єр-міністра в проведенні соціально-економічних реформ в країні. Проте віддає належне Тетчер у виробленні програми партії і включенні до неї низки гасел соціальної спрямованості, перетворення партії консерваторів у виразницю інтересів нації.

Суттєве значення при вивченні досліджуваної нами проблеми мають роботи одного із біографів Маргарет Тетчер Кріса Огдена. У книгах цього американського журналіста, який довгий час пропрацював у Великобританії, поєднуються елементи біографії, політичного портрета і літопису. В їх центрі – особистість Маргарет Тетчер і глибокий аналіз британських реалій 1979–1990 рр. Автор позитивно ставиться до діяльності британського лідера і наголошує на тому, що М. Тетчер прийшла до влади з чітким наміром: змінити Британію, перетворити її із суспільства споживацтва в самодостатнє, ініціативне [2, с. 513]. На його думку, через тетчеризм Британія перестала бути «хворою людиною Європи». Однак, як і будь-якому біографу, Огдену властиве деяке перебільшення як особистих якостей Тетчер, так і її успіхів на британській політичній й соціально-економічній ниві [1; 2].

Внутрішня політика уряду Тетчер аналізується в роботах відомого британського політолога Деніса Каванаха. Автор системно вивчив етапи її політичної кар'єри, основні віхи життя і внутрішньополітичне становище, на тлі якого протікала діяльність лідера торі. Аргументовано підійшов Каванах до вивчення тетчерівських реформ. Крім безпосереднього відображення й аналізу змісту проведених урядом заходів, автор звернув увагу на супутні їм процеси: міжпартійну боротьбу щодо різних соціальних питань, значення особистісного фактора лідера консервативної партії в ухваленні тих чи інших рішень, закулісні інтриги навколо законопроектів [20; 21].

У праці «Ефект тетчеризму» (під редакцією Д. Каванаха) розглядається вплив політики Тетчер на різні суспільні сфери: освіту, місцеве самоврядування, профспілки, консервативну партію, політичну опозицію та ін. Наголошується на тому, що політика «залізної леді» Великобританії викликала наприкінці її урядування невдоволення не тільки в опозиціонерів, а й у членів її власної партії. Рейтинг Маргарет Тетчер впав до рекордно низьких показників [21, р. 104]. Але це не завадило прем'єру йти до своєї мети, повернути популярність і вивести Британію з кризи. Автори констатують, що значна увага консерваторів була приділена питанням професійної підготовки молоді. Цьому сприяла зростаюча потреба економіки в кваліфікованій робочій силі. У зв'язку з цим була реформована система професійної підготовки, яка в підсумку стала більш гнучкою. Кожен випускник школи отримав право на перепідготовку. Державні витрати на утримання цієї системи перевищили 1 млрд. ф. ст. на рік [21, р. 187]. Дослідники визнають, що за урядування Тетчер у британській економіці відбулися глобальні зміни, однак деякі із них вважають, що ці реформи назріли історично і були б реалізовані будь-яким іншим урядом.

Окремі аспекти соціальної політики консервативного уряду вивчались у колективній праці «Тетчеризм: казка про дві нації» (під редакцією Б. Джессопа). Новизною є те, що досліджено процес створення законодавчої бази реформування в галузі охорони здоров'я, освіти, житлової політики, пропонується правова характеристика ухвалених законів. Це те, що відсутнє в інших працях британських науковців. Збірка наукових статей дає відповідь на питання щодо причин успіху неоконсерваторів. На думку авторів, однією із причин було те, що виникнення

тетчеризму співпало з кризою марксизму, соціалізму та лейбористської ідеї створення держави загального благоденства. Важливо, що у книзі пропонується періодизація тетчеризму: 1) 1968–1979 рр. – виникнення тетчеризму як соціального руху; 2) 1979–1982 рр. – консолідація тетчеризму; 3) після 1982 р. – діяльність консолідованого тетчеризму [19].

Монографічні дослідження П. Ріддела присвячені розгляду та аналізу окремих проблем сфери охорони здоров'я, становища громадян у містах, умов їх життя, феномену «тетчеризму» та «ери Тетчер» [24; 25]. У монографії «Ера Тетчер і її спадщина» автор детально описує процес приватизації і фіксує увагу на тому, що саме приватизація допомогла Британії подолати соціально-економічну кризу. Автор аналізує, як у 1987–1990 рр. була здійснена приватизація різних систем життєзабезпечення населення країни, зокрема систем водопостачання та електроенергетики, управління річковим господарством, аеропортів та особливості цих процесів. Консерватори активно заохочували різні форми залучення населення до власності, однією з яких був активний розпродаж муніципального житла. Статистичні дані аналізованої нами роботи свідчать: до початку 1990-х рр. було приватизовано майже 50 % державного сектору економіки. Загальна сума отриманих коштів від продажу склала 27,5 млрд. ф. ст., що дозволило консерваторам вирішити значну частину бюджетно-фінансових проблем [25, р. 193].

В іншій монографії «Десятиріччя Тетчер: як Британія змінилась протягом 80-х», розглядаючи тетчеризм як своєрідний політичний стиль, П. Ріддел намагався визначити ступінь впливу тетчеризму на всі сфери життя Великобританії. За Рідделом, «тетчеризм – це інстинктивний набір моральних цінностей і підхід до керівництва, а не ідеологія» [24, р. 158]. Британський науковець вважає, що «тетчеризм – особистісний, вельми специфічний підхід до політики, а не ланцюг ідей» [24, р. 2]. Тетчеризм для нього є набором таких моральних цінностей середнього класу і самої М.Тетчер, як: працелюбність, сім'я, патріотизм. Висловлюючи повагу до М.Тетчер, автор вважає, що вона припустилася серйозних помилок у соціальній політиці, що програма загальної приватизації є занадто спрощеною. Науковець наводить дані про те, що державні підприємства іноді працювали ефективніше, ніж приватизовані. Автор відповідає також на запитання: тетчеризм був унікальним явищем лише

для Великобританії чи аналогічні реформи назріли у той період в більшості країн. Він дійшов висновку, що тетчеризм у тих чи інших формах реалізовувався у 1980-х рр. і в інших країнах.

Висновки

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо, що в різножанрових англомовних джерелах та науковій літературі проблематика внутрішньої політики урядів М. Тетчер досліджена досить репрезентативно. Історіографічний аналіз здобутків британської наукової й науково-публіцистичної літератури, використання й систематизація історичних джерел, пресової інформації дозволяють з'ясувати соціальні, економічні, політичні та ідеологічні чинники, що зумовили поворот британської консервативної партії до соціальної проблематики у 80-х рр. ХХ ст.; окреслити і простежити проблеми, які виникли в контексті реформування британської економіки; дослідити особливості «феномену тетчеризму» та внесок М. Тетчер в його теорію та практику.

Перспективи подальшого опрацювання проблеми

Попри це, можемо окреслити напрямки подальших досліджень задля заповнення наявних лакун у британській історіографії тетчеризму. Подальших наукових пошуків потребує визначення чітких параметрів соціальної моделі тетчеризму, її складових, уточнення категоріально-понятійного апарату у царині соціальної політики. Серед прогалин, які потребують додаткового наукового осмислення, законодавче забезпечення соціально-економічної політики тетчерівського уряду. Цікавим напрямком подальшого розвитку історіографії тетчеризму в економічній царині стали б дослідження структури національної промисловості після тетчерівських реформ. Практично відсутні наукові розвідки про особливості діяльності тетчерівського уряду в аграрній сфері. Детальнішого аналізу потребує проблематика системи контролю за приватизаційними процесами, діяльності наглядових рад та засади участі у них як держави, так і громадськості.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Воспоминания о Мэгни. Портрет Маргарэт Тэтчер / пер. с англ.; сост. Дейл Иэйн. Киев : Знання-Прес, 2003. 349 с.
2. Огден К. Маргарет Тэтчер: Женщина у власти. Портрет человека и политика. Москва : Новости, 1992. 544 с.
3. Огден К. Мэгни. Интимный портрет женщины у власти. Иностранная литература. Москва : Известия. 1991. № 4. С.125–226.
4. National Review. 1979–1990, 2013.
5. New Statesman. 1979–1989.
6. Sunday Telegraph. 1983–1989.
7. Sunday Times. 1981, May 3.
8. The Daily Telegraph. 1978, 1981–1989.
9. «The Economist». 1977, 1979–1990.
10. The Guardian. 1981, 1983, 1987–1989.
11. The Independent. 1979–1989.
12. The New Society. 1979–1989.
13. The Observer. 1970, 1974, 1979–1989; 2013.
14. The Times. 1976, 1978–1990, 2013.
15. USA Today». 1982–1990, 2013.
16. The Financial Times. 1982, 1984–1989.
17. Alistair Osborne. Margaret Thatcher: one policy that led to more than 50 companies being sold or privatised. 2013. URL: https://www.telegraph.co.uk/finance/comment/Alistair_osborne/9980292/Margaret-Thatcher-one-policy-that-led-to-more-than-50-companies-being-sold-or-privatised.html.
18. Chris Edwards. Thatcher's golden legacy of privatisation. 2017. URL: <https://capx.co/thatchers-golden-legacy-of-privatisation/>.
19. Jessop B. Thatcherism. A tale of two nations. Cambridge, 1988. 219 p.
20. Kavanagh D. Thatcherism and British politics: The end of consensus? 2ed. Oxford etc: Oxford univ. press, 1990. 352 p.
21. Kavanagh D. The Thatcher Effect. Oxford, 1989. 355 p.
22. Margaret Thatcher. Speech in Finchley. 1979. URL: <http://www.margaretthatcher.org/document/104002>.
23. Parliamentary debates. House of Commons. Hansard. London, 1979–83. Vols. 968–1000; 1–40.
24. Riddell P. The Thatcher Decade: How Britain has changed during the 80's. Oxford, 1989. 208 p.
25. Riddell P. The Thatcher Era and Its Legacy. Oxford : Clarendon Press, 1991. 231 p.
26. Thatcher M. The collected speeches. New-York : HarperCollins, 1998. 688 p.
27. Thatcher M. The Downing street years. London : HarperCollins, 1993. 912 p.
28. Thatcher M. The Path to Power. New-York : HarperCollins, 1995. 656 p.
29. Thatcher M. Interview for Central Office of Information. 1991. URL: <http://www.margaretthatcher.org/document/104202>.
30. Young H. One of Us. The political biography of Margaret Thatcher. London, 1989. 570 p.

REFERENCES

1. Dejl, Iejn (Ed., Trans.). (2003). *Vospominaniya o Meggi. Portret M. Tetcher [Memories of Maggie: A Portrait of Margaret Thatcher]*. Kyiv: Znannya-Pres [in Russian].
2. Ohden, K. (1992). *Margaret Tetcher: Zhenshina u vlasti. Portret cheloveka i politika. [Margaret Thatcher: Woman in Power. Portrait of a man and a politician.]*. Moskva: Novosti [in Russian].
3. Ohden, K. (1991). Meggi. Intimnij portretret zhenshiny u vlasti. [Maggie. An intimate portrait of a woman in power.]. *Inostrannaya literatura – Foreign literature*, 4, 125-226 . Moskva: Izvestiya [in Russian].
4. National Review. 1979–1990, 2013.
5. New Statesman. 1979–1989.
6. Sunday Telegraph. 1983–1989.
7. Sunday Times. 1981, May 3.
8. The Daily Telegraph. 1978, 1981–1989.
9. «The Economist. 1977, 1979–1990.
10. The Guardian. 1981, 1983, 1987–1989.
11. The Independent. 1979–1989.
12. The New Society. 1979–1989.
13. The Observer. 1970, 1974, 1979–1989; 2013.
14. The Times. 1976, 1978–1990, 2013.
15. USA Today». 1982–1990, 2013.
16. The Financial Times. 1982, 1984-1989.
17. Osborne, Alistair. (2013). *Margaret Thatcher: one policy that led to more than 50 companies being sold or privatised*. Retrieved from https://www.telegraph.co.uk/finance/comment/Alistair_osborne/9980292/Margaret-Thatcher-one-policy-that-led-to-more-than-50-companies-being-sold-or-privatised.html.
18. Edwards, Chris. (2017). *Thatcher's golden legacy of privatisation*. Retrieved from <https://capx.co/thatchers-golden-legacy-of-privatisation/>.
19. Jessop, B. (1988). *Thatcherism. A tale of two nations*. Cambridge.
20. Kavanagh, D. (1990). *Thatcherism and British politics: The end of consensus?* (2ed.). Oxford etc: Oxford univ. press.
21. Kavanagh, D. (1989). *The Thatcher Effect*. Oxford.
22. Thatcher, Margaret. (1979). *Speech in Finchley*. Retrieved from <http://www.margaretthatcher.org/document/104002>.
23. Parliamentary debates. House of Commons. Hansard. London, 1979–83, Vols. 968 –1000; 1–40.
24. Riddell, P. (1989). *The Thatcher Decade: How Britain has changed during the 80's*. Oxford.
25. Riddell, P. (1991). *The Thatcher Era and Its Legacy*. Oxford: Clarendon Press.
26. Thatcher, M. 1998). *The collected speeches*. New-York: HarperCollins
27. Thatcher, M. (1993). *The Downing street years*. London.
28. Thatcher, M. (1995). *The Path to Power*. New-York: HarperCollins.
29. Thatcher, M. (1995). *Interview for Central Office of Information*. Retrieved from <http://www.margaretthatcher.org/document/104202>.
30. Young, H. (1989). *One of Us. The political biography of Margaret Thatcher*. London.

Пунько Вікторія Михайлівна

Аспірантка

Донецький національний університет імені

Василя Стуса

21000, Вінниця, вул. 600-річчя, 21

Email: v.punko@donnu.edu.ua

Punko Victoria

Ph.D. Student

Vasyl Stus Donetsk National University

21, 600th str., Vinnitsa, 21000, Ukraine

Цитування: Пунько В. М. Внутрішня політика урядів Маргарет Тетчер в англomовних джерелах та літературі. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 9-10. С.44-51.

Citation: Punko, V.M. (2019). Vnutrishnia polityka uriadiv Marharet Tetcher v anhlomovnykh dzherelakh ta literaturi [The domestic policies of the Margaret Thatcher's governments in english language sources and literature]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (9-10)*, 44-51.

Стаття надійшла / Article arrived: 20.08.2019

Схвалено до друку / Accepted: 17.09.2019

Роль середньої школи в підготовці жіночих кваліфікованих кадрів Катеринославської губернії у II половині XIX – на початку XX століття

Вікторія Добровольська, Херсонська державна морська академія

Висвітлено питання історії середньої жіночої освіти Катеринославської губернії у II пол. XIX – на поч. XX ст. Протягом багатьох століть для суспільства Російської імперії були характерні патріархальні судження та погляди на призначення жінки. З'ясовано, що початком змін у відношенні до жіноцтва стали демократичні реформи 60-70-х рр. XIX ст. Висвітлено історичні передумови становлення системи жіночої освіти. Встановлено, що законодавча організація всестанових жіночих навчальних закладів розпочинається у 50-х рр. XIX ст. Жіночі навчальні заклади підпорядкувалися різним установам і мали різні організаційно-навчальні засади. Крім державних шкіл, існували ще й приватні та громадські. Встановлено, що нова система управління сферою освіти утверджується як державно-громадська. Основними типами загальноосвітніх середніх шкіл у Катеринославській губернії у II пол. XIX – на поч. XX ст. були: гімназії, прогімназії, єпархіальні жіночі училища. Розкрито особливості матеріального становища гімназій на прикладі окремих навчальних закладів. Значна кількість жіночих гімназій і прогімназій та їх популярність серед населення перебували у прямому зв'язку з бурхливим економічним розвитком регіону та активною діяльністю органів місцевого самоврядування. Охарактеризовано зміст освіти цих середніх шкіл. Охарактеризовано контингент жіночих гімназій на поч. XX ст. за становою та релігійною ознаками. Встановлено, що духовне відомство відкривало спеціальні середні навчальні заклади насамперед для доньок осіб духовного звання – єпархіальні жіночі училища. У Катеринославській губернії була лише одна така школа – у губернському місті. Охарактеризовано зміст освіти єпархіальних училищ, розкрито пріоритетність виховного процесу. Вказано, що к. XIX – поч. XX ст. ознаменувався кризою системи єпархіальних училищ, і розкрито зміст реформ Духовного відомства для вирішення цієї проблеми. Порівняно джерела фінансування Катеринославського єпархіального училища та гімназій. З'ясовано роль єпархіальних жіночих училищ у проблемі забезпечення народної школи вчителями.

Ключові слова: середня жіноча освіта, міністерство народної освіти, освітні реформи, гімназія, прогімназія, жіноче єпархіальне училище, громадськ

The role of secondary school in the training of women skilled personnel of Katerynoslav province in the II half of the XIX – early XX centuries

Viktoriiia Dobrovolska, Kherson State Maritime Academy

The point of this study is to cover the issue of history of women's secondary education in Katerynoslav province in the 2nd half of the XIX – early XX centuries. Patriarchal judgments and views on the women's role have been characteristic of the society of the Russian Empire for centuries. It has been found out that the democratic reforms of the 60-70s of the XIX century marked the beginning of the changes towards womanhood. The historical premises for the formation of the women's education system are covered. It is established that the creation of women's educational institutions of all classes in terms of legislative framework begins in the 1950's. Women's educational institutions were subordinate to different institutions and had different organizational and educational backgrounds. Thus, the Ministry of Public Education had the most rights and opportunities in the sphere of education. In addition to state schools, there were private and public schools. It is established that the new system of educational sector management is claimed as state-public. The main types of general secondary schools in Katerynoslav province in the II half of the XIX – early XX centuries were gymnasiums, progymnasiums, parochial secondary school for girls. The features of the financial situation of the gymnasiums on the example of certain educational institutions are revealed. Thus, a large number of women's gymnasiums and progymnasiums and their popularity with the population were directly related to the rapid economic development of the region and the vigorous activity of local self-government bodies. The content of education of those secondary schools is defined. The popularity of gymnasiums with the population comes from their class-inclusive nature. The range of women's gymnasiums in the early XX century is distinguished on grounds of division into classes and

religion. Education for daughters of clergymen was of a limited nature compared to the gymnasiums. As a result, women's religious secondary education evolved less dynamically. It is established that the religious affairs authority opened professional secondary educational institutions – parochial secondary school for girls – primarily for the daughters of clergymen. There was only one such school in Katerynoslav province – in the principal town of the province. The content of the education of parochial secondary school for girls is described. The proportion of disciplines of the humanities and mathematical and natural sciences is compared. The article states that the end of the XIX - early XX centuries was marked by the decline in the system of parochial secondary school for girls, and defines the content of the reforms of the religious affairs authority. The sources of funding of Katerynoslav parochial secondary school for girls and gymnasiums are compared. The role of parochial secondary school for girls in the problem of providing public school with teachers is figured out.

Keywords: *reform policy, change management, educational change implementation, public education policy, public education policy, legitimization of the meaning of social reform, social progress*

Роль средней школы в подготовке женских квалифицированных кадров Екатеринославской губернии во II половине XIX - начале XX века

Виктория Добровольская, Херсонская государственная морская академия

Раскрыты вопросы истории среднего женского образования Екатеринославской губернии во II пол. XIX – в нач. XX в. В течение многих веков для украинского общества были характерны патриархальные суждения и взгляды на предназначение женщины. Выяснено, что началом изменений в отношении женщин стали демократические реформы 60-70-х гг. XIX в. Освещены исторические предпосылки становления системы женского образования. Установлено, что законодательная организация всесословных женских учебных заведений начинается в 50-х гг. XIX в. Женские учебные заведения подчинялись разным учреждениям и имели различные организационно-учебные основы. Кроме государственных школ, существовали еще частные и общественные. Установлено, что новая система управления сферой образования утверждается как государственно-общественная. Основными типами общеобразовательных средних школ в Екатеринославской губернии во II пол. XIX – нач. XX в. были: гимназии, прогимназии, епархиальные женские училища. Раскрыты особенности материального положения гимназий на примере отдельных учебных заведений. Значительное количество женских гимназий и прогимназий, их популярность среди населения находились в прямой связи с бурным экономическим развитием региона и активной деятельностью органов местного самоуправления. Охарактеризовано содержание образования этих средних школ. Охарактеризован контингент женских гимназий в начале XX в. по сословному и религиозному признакам. Установлено, что духовное ведомство открывало специальные средние учебные заведения прежде всего для дочерей священников – епархиальные женские училища. В Екатеринославской губернии была только одна такая школа – в губернском городе. Охарактеризовано содержание образования епархиальных училищ, раскрыто приоритетность воспитательного процесса. Указано, что к. XIX – нач. XX в. ознаменовался кризисом системы епархиальных училищ, и раскрыто содержание реформ Духовного ведомства для решения этой проблемы. Были сравнены источники финансирования Екатеринославского епархиального училища и гимназий. Выяснена роль епархиальных женских училищ в проблеме обеспечения народной школы учителями.

Ключевые слова: *среднее женское образование, министерство народного просвещения, образовательные реформы, гимназия, прогимназия, женское епархиальное училище, общественность*

Постановка проблемы

Освіта – один із найдавніших і найважливіших інститутів суспільства, викликаний потребами соціуму відтворювати і передавати знання, уміння, навички, готувати нові покоління до виконання різних видів професійної діяльності. Освітні функції не тільки сприяють соціальній стабільності та інтеграції суспільства, але разом з цим забезпечують його соціальні зміни й розвиток. Соціальний

інститут освіти перебуває у взаємозв'язку з іншими інститутами – економіки, сім'ї, політики, релігії.

Розвиток освіти сприяє національній самоідентифікації, формуванню демократичної культури, забезпеченню національних інтересів, зміцненню авторитету держави. Сучасні реформи в освітній галузі України повинні орієнтуватися на найкращі зразки світового педагогічного досвіду, і при цьому потребують більш активного

використання історичних надбань і традицій української освіти. У цьому контексті важливим є дослідження аспектів становлення і розвитку системи середньої жіночої освіти Катеринославської губернії у II пол. XIX ст. – на поч. XX ст. В умовах утвердження гендерної рівності в сучасному українському суспільстві вивчення досвіду формування і розвитку мережі освітніх жіночих закладів, їх роль у житті жіноцтва II пол. XIX – поч. XX ст. набуває особливої актуальності.

Аналіз досліджень і публікацій

В історіографії ця проблема досліджена недостатньо. В українській історичній науці є низка праць, присвячених окремим аспектам процесу становлення системи жіночої освіти. Згадані в даній роботі наукові праці з історії освіти можна класифікувати за хронологічним принципом: до революційний період (Є. Ліхачова, А. Преображенський, С. Рождественський) [17; 25; 26], праці незалежної України (В. Лазебник, Л. Смоляр та ін.) [14; 29]. Про функціонування середніх і вищих жіночих шкіл на Катеринославщині у II пол. XIX – на поч. XX ст. розповідають дослідники Ю. Лопатін, Т. Липовська, В. Мирончук [16; 18]. Релігійний аспект освітньої галузі розкрито дослідником І. Лиманом [15]. Загальну характеристику освітньому процесу на початку XX ст. надає дослідник С. Світленко [27]. Історичну роль «Просвіт» на Катеринославщині аналізує науковець Г. Швидько [30]. Отже, у літературі розкриваються лише окремі аспекти діяльності жіночих середніх шкіл II пол. XIX – поч. XX ст.

Мета дослідження

Метою статті є з'ясування історичних передумов створення жіночих середніх навчальних закладів, розгляд основних типів середніх шкіл Катеринославської губернії у II пол. XIX – на поч. XX ст., зазначення користі отриманої освіти для жіноцтва.

Виклад основного матеріалу

Становлення системи жіночої середньої освіти Катеринославської губернії розпочалося у XIX ст. У зазначений період територія губернії входила до складу єдиної адміністративної системи Російської імперії. Історично Катеринославська губернія була пов'язана з іншими південноукраїнськими губерніями – Херсонською та Таврійською, які до того ж були об'єднані межами Одеського навчального округу.

Катеринославська губернія в адміністративному плані поділялася на Бахмутський, Верхньодніпровський, Маріупольський, Новомосковський, Олександрівський (Олександрівськ – зараз Запоріжжя), Павлоградський, Слово-яно-

сербський, Катеринославський (Катеринослав – зараз Дніпро).

Створення освітньої системи відбувалося в умовах багатонаціонального характеру суспільства Одеського навчального округу, що зафіксував перепис 1897 р. [28, с. 146; 14, с. 53-54]. Українці кількісно переважали інші етноси у південноукраїнських губерніях. У Катеринославській губернії проживало 68,9 % українців (середній показник – 54,9 % від загальної кількості населення трьох губерній). Найбільш помітним після українців був відсоток росіян, євреїв, кримських татар, німців, поляків.

Ми погоджуємося з думкою дослідниці Л. Смоляр, що для суспільства Російської імперії були характерні патріархальні судження та погляди на призначення жінки [29, с. 82-83]. Усі ці погляди були пов'язані з тим, що протягом багатьох століть провідне місце в життєдіяльності українських жінок посідали трудові справи, пов'язані з веденням домашнього господарства, рукоділлям, шиттям і доглядом за дітьми. Процес навчання і виховання був спрямований на підготовку дівчини до виконання ключових жіночих ролей – дружини, матері, господині.

Початком змін у відношенні до жіноцтва стали демократичні реформи 60-70-х рр. XIX ст. Зокрема, постановою від 14 січня 1871 р. «Про допуск жінок на службу до громадських та урядових установ» було відзначено їхні освітні перспективи: «поощрять женщин на поприще воспитательном, где они ныне занимают должности учительниц в начальных школах и низших классах женских гимназий, а буде признается возможным, то предоставит учебному ведомству расширить еще круг их деятельности на этом поприще» [24, с. 36-37].

Демократичні реформи сприяли бурхливому економічному розвитку Російської імперії, наслідком якого стало широке залучення жінок до виробництва, що зробило актуальним питання освіти робітниць. Уряд започаткував реформи в галузі освіти, що передбачали відкриття мережі нових шкіл та подальше удосконалення навчально-виховного процесу в наявних навчальних закладах. Поступово у суспільстві визріла потреба в освіті жінок, руйнувалася думка про неспроможність жінок здобувати освіту і працювати нарівні з чоловіками. Жінки в результаті боротьби за рівноправність з чоловіками поступово почали ставати поруч з ними у суспільному виробництві. У педагогічній літературі спостерігався процес розробки різних форм навчання, пропонувалися пе-

дагогічні новації у системі навчання і виховання. Отже, протягом II пол. XIX ст. відбулось організаційне формування та психолого-педагогічне забезпечення системи виховання й освіти жіноцтва.

Становлення жіночої освіти відбувалося в умовах станового суспільства, що було зафіксовано всеросійським переписом 1897 р. (див. табл.1) [19, с. 302; 14, с. 54]:

Таблиця 1

Становий склад населення Півдня України у 1897 році

Губернії	Дворяни і чиновники (%)	Духовенство всьох християнських сповідань (%)	Стародовні почесні громадяни і купці (%)	Міщани (%)	Селяни (%)
Катеринославська	0,93	0,33	0,68	9,9	87,4
Таврійська	1,57	0,33	0,87	16,8	77,6
Херсонська	1,85	0,29	0,84	27,4	67,5
Всього	1,45	0,32	0,8	18	77,5

Отже, всеросійський перепис засвідчив, що кількісно переважали у Катеринославській губернії насамперед селяни (до останніх належали і робітники), міщани – відповідно 87,4 % та 9,9 %. Така різниця у цифрах підкреслює аграрний характер країни, що не змінювався протягом багатьох століть. Представники привілейованих станів – дворянства і духовенства – були нечисленними.

Дворянство і духовенство могли вчитися в школах усіх типів, зокрема в університетах, куди жінок не допускали. Міщани обмежувалися у праві користуватися школами, що були призначені для дітей дворян. Влада не поспішала ліквідувати майже суцільну неграмотність селян, оскільки неосвіченими селянами значно легше керувати. Для селян і робітників відкритими були лише певні типи шкіл, з яких важко було перейти до середніх і вищих шкіл через неузгодженість програм і планів.

Грунтовні освітні реформи розпочалися з 1864 р. запровадженням загальнообов'язкової початкової освіти. Школа була проголошена безстановою, але фактично в середніх і вищих навчальних закладах вчилися діти заможних батьків, оскільки навчання було платним. Тільки після революції 1905-1907 рр. принцип всестановості почав реалізовуватися на практиці.

У зазначений період у системі освіти була складена чітка вертикаль: початкова освіта – середня (гімназії) – вища (університет).

Незважаючи на катастрофічну неграмотність численного стану суспільства – селян, реформи в сфері середньої освіти розпочалися раніше, ніж у сфері початкової. Законодавча регламентація жіночої середньої освіти розпочинається з II чверті XIX ст. – часу функціонування інститутів шляхетних дівчат.

У зв'язку із необхідністю навчання представниць нижчих та середніх станів суспільства відбувається законодавча організація всестанових жіночих навчальних закладів. Так, уже у 1858 р. було ухвалено «Положення про жіночі училища відомства Міністерства народної освіти» [15]. Цей документ зафіксував початок організації середньої жіночої освіти на державному рівні [17, с. 542]. Строк навчання в жіночих училищах першого розряду тривав 6 років, другого розряду – три роки.

У 1862 р. було затверджено новий статут жіночих училищ відомства імператриці Марії [20, с. 53; 25].

У 1864 р. статутом було встановлено два типи гімназій: класична (з викладанням грецької та латинської мов) та реальна (без давніх мов, з домінуванням природничих і точних наук) [18, с. 12].

Наступним кроком у справі створення системи жіночої середньої освіти було ухвалення «Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства народної освіти» (1870). Цим документом жіночі училища першого розряду перейменовувалися у гімназії, училища другого розряду – у прогімназії і набували всестанового характеру. Таким чином, у результаті законодавчої діяльності царського уряду у II пол. XIX ст. була створена система всестанової жіночої освіти.

Наступний етап реформування середньої жіночої освіти – 1880-90-і рр. – характеризується реакційною політикою царизму після вбивства імператора Олександра II. Міністерство народної освіти провело сувору централізацію управління, посилило контроль за національною школою, за поведінкою учениць та викладачів, позашкільним життям. Проводилися заходи по «ушляхетненню» соціального складу учениць, зокрема, циркуляром міністра народної освіти І. Делянова (1887) офіційно заборонили прийом до гімназій дітей нижчих верств населення, зокрема дітей дрібних торговців, кухарів, прачок, кучерів та ін. [26, с. 660-661]. Проте розвиток індустріального суспільства вимагав значної кількості освічених жінок, тому спроби пригальмувати та всіляко контролювати розвиток всестанової середньої жіночої освіти не мали успіху.

Важливою характеристикою системи освіти України була її відомчість. Жіночі навчальні заклади підпорядковувалися різним установам: Міністерству народної освіти (далі – МНО), Духовному відомству, Відомству установ імператриці Марії (далі – ВУІМ), Міністерству фінансів (з 1905 р. Міністерство торгівлі і промисловості), Міністерству внутрішніх справ. Вони мали різні організаційно-навчальні засади.

Основними типами загальноосвітніх середніх шкіл у Катеринославській губернії у II пол. XIX – на поч. XX ст. були: гімназії, прогімназії, єпархіальні жіночі училища.

МНО мало найбільше прав і можливостей у справі відкриття нових закладів освіти та розширенні мережі наявних. Крім державних шкіл, існували ще й приватні та громадські, тобто ініціатива відкриття належала органам міського самоврядування, земствам, благодійникам, товариствам, приватним особам. Потім держава брала на себе певну частку у фінансуванні. Нова система управління сферою освіти утверджується як державно-громадська.

Наприклад, матеріальне становище гімназій відзначалося різноманітністю джерел формування власного бюджету (див. табл.2) [складено за: 3, арк. 49 зв., 60; 6, арк. 149 зв.-151 зв.; 8, арк. 10; 2, арк.4]:

Таблиця 2

Основні фінансові показники жіночих гімназій Півдня України у 1908-1909 навчальному році

Назва навчального закладу	Кількість учнів	Розподіл учениць	
		за станами	за віросповіданням
Катеринославська перша маріїнська жіноча гімназія	584	дворяни і чиновники – 274, духовні – 12, почесні громадяни і купці – 105, міщани – 159, селяни – 29, козаки – 2, іноземці – 3	православні – 396, римсько-католики – 22, лютерани – 7, караїми – 4, іудеї – 154, меноніти – 1
Одеська маріїнська гімназія	416	дворяни – 230, духовні – 21, почесні громадяни – 15, купці – 23, міщани – 74, селяни – 28, іноземці – 20, інші стани – 5	православні – 361, римсько-католики – 17, лютерани і протестанти – 9, іудеї – 24, інші віросповідання – 5

Ялтинська жіноча гімназія	259	дворяни і чиновники – 68, духовні – 2, почесні громадяни і купці – 46, міщани – 125, селяни – 11, іноземці – 7	православні – 131, римсько-католики – 1, вірмени – 8, іудеї – 54, інші християнські – 3, магометани – 2, інші нехристиянські – 60
Сімферопольська жіноча гімназія, заснована К. Олівер	210	дворяни і чиновники – 59, духовні – 5, почесні громадяни і купці – 29, міщани – 102, селяни – 10, іноземці – 5	православні – 110, римсько-католики – 17, лютерани – 11, іудеї – 50, інші віросповідання – 22

Отже, жіночі гімназії утримувалися насамперед за рахунок плати за навчання, допомоги від органів міського самоврядування, уряду, громадських і приватних пожертвувань тощо. Лише значні промислові й торгівельні міста були в змозі надавати значну грошову допомогу. Головними статтями прибутку Олександрівської жіночої гімназії були плата за навчання і допомога міста.

Крім того, щорічно губернські земства видавали кошти для навчання дітей своїх службовців. Є відомості, що з цією метою Катеринославське земство видавало щорічно 10000 крб [5, арк. 169-171].

Активно поліпшували матеріальне становище гімназій попечительські ради. Так, до складу попечительської ради Олександрівської міської жіночої гімназії у 1903 р. входили міський голова Ф. Мовчановський, повітовий предводитель дворянства граф І. Канкрін [7, арк. 2]. Дружина останнього не відставала у благодійництві: за шість років знаходження на посаді почесної попечительки Олександрівської жіночої гімназії, надала значні матеріальні пожертвування цій школі – 2 894 крб [9, арк. 2,5 зв.].

Керівництво шкіл намагалося підтримати здібних до навчання дітей. Так, при Катеринославській 1-й Маріїнській жіночій гімназії працював безкоштовний клас для бідних дівчат [27, с. 23].

Від матеріальної стабільності навчального закладу залежала сума, що витрачалася в середньому на одну ученицю. Так, вартість навчання однієї учениці у Катеринославській 1-й маріїнській гімназії становила 59,74 крб за рік [21, с. 10]. Для порівняння: вартість навчання хлопців у реальних училищах Одеського навчального округу коливалася від 83 крб до 161 крб [11, арк. 73].

Більшість жіночих гімназій і прогімназій знаходилася саме на півдні України, чому сприяв бурхливий економічний розвиток регіону та активна діяльність органів місцевого самоврядування. Так, в Одеському навчальному окрузі в 1901 р. було: чоловічих гімназій та прогімназій – 28, жіночих гімназій та прогімназій – 43. Для порівняння: у Київському навчальному окрузі таких шкіл було відповідно 24 і 30.

Жіночі гімназії давали ґрунтовну освіту. Предметами, що викладалися у гімназіях, були: закон Божий, російська мова, арифметика, чиstopисання, історія, географія, французька та (або) німецька мови, природознавство та (або) природнича історія, фізика. Предмети естетичного спрямування (малювання, спів, танці), а також рукоділля, гімнастика вводилися за умови наявності вчителів. Закон Божий цементував увесь процес викладання в гімназіях. Програма із закону Божого була обов'язковою для всіх гімназій, тоді як вони мали право на складання індивідуальних програм. Закономчителя призначали залежно від віросповідання учнів. Так, у 1904 році в Олександрівській жіночій гімназії ввели курс закону єврейської віри для охочих за окрему плату [10, арк. 1].

У гімназіях з педагогічним класом вивчали педагогіку, дидактику, методику викладання різних дисциплін. Багато жіночих гімназій відійшли від вивчення церковнослов'янської та латинської мов, що призводило до прірви між чоловічою освітою і жіночою.

Перша російська революція була причиною активізації культурно-освітнього руху, який проводився у формі боротьби за відкриття українських шкіл і викладання українською мовою в

уже наявних навчальних закладах. За спогадами активістки Катеринославської «Просвіти» Н. Дорошенко, у місті існувала жіноча українська гімназія в приміщенні Покровського монастиря [12, с. 169].

Виникнення українських шкіл саме у Катеринославі історик, політичний діяч Д. Дорошенко пояснив тим, що в Катеринославі «було багато української свідомої інтелігенції й був дуже розвинутий український рух...» [30, с. 191]. Члени Катеринославської «Просвіти» Д. Яворницький та Д. Дорошенко виступали з лекціями перед робітниками залізничних майстерень, перший – про устрій Запорозької Січі, а другий – про життя і діяльність Т. Шевченка та Б. Грінченка [30, с. 192]. На жаль, імперська модель розвитку держави не сприяла розвитку подібних ініціатив.

Що стосується навчальних планів приватних гімназій та прогімназій, то вони орієнтувалися на плани жіночих гімназій МНО, хоча їх засновники мали право вносити деякі зміни у програми після узгодження з навчальним керівництвом («Положення про приватні жіночі гімназії 1872 р.»).

Керівництво окремих жіночих гімназій прагнуло розширювати навчальні плани за рахунок суто професійних предметів, намагаючись надати випускницям впевненість у майбутньому. Вдалою стала спроба відкриття при Катеринославській 1-ій жіночій гімназії комерційного

відділення в складі трьох класів, які існували паралельно 5–7 класам гімназії [16, с. 279; 27, с. 25].

Популярність гімназій серед населення пояснюється їх всестановим характером. Ще у XIX ст. соціальний склад учениць гімназій всестановим назвати було важко, бо переважали представниці дворянського стану. На початку XX ст. внаслідок реформ уряду, матеріальної підтримки органів місцевого самоврядування, благодійників, приватних осіб соціальний склад учнівського контингенту жіночих середніх шкіл став більш демократичним.

Різноманітними також були і релігійні погляди вихованок середніх шкіл. Релігійна сутність губерній, що були об'єднані межами Одеського навчального округу, мала свої особливості. Передусім православне населення Півдня України переважало за кількістю (70 % від кількості всього населення) [13, с. 233]. Крім того, у кожній губернії домінували ті або інші представники інших віровчень. Так, зокрема, на Катеринославщині – духобори, меноніти, штунди (баптисти); Херсонщині – гутери, євреї; у Таврії – меноніти, євреї, мусульмани.

Різноманітність соціального стану та віросповідання учениць жіночих гімназій можна побачити на прикладі нижченаведеного матеріалу (див. табл. 3) [складено за: 4, арк. 76 зв.; 1, арк. 5; 21, с. 8-9]:

Таблиця 3

Контингент жіночих гімназій Півдня України на початку XX століття

Назва навчального закладу	Кількість учнів	Розподіл учениць	
		за станами	за віросповіданням
Катеринославська перша марійська жіноча гімназія	584	дворяни і чиновники – 274, духовні – 12, почесні громадяни і купці – 105, міщани – 159, селяни – 29, козаки – 2, іноземці – 3	православні – 396, римсько-католики – 22, лютерани – 7, карайми – 4, іудеї – 154, меноніти – 1
Одеська марійська гімназія	416	дворяни – 230, духовні – 21, почесні громадяни – 15, купці – 23, міщани – 74, селяни – 28, іноземці – 20, інші стани – 5	православні – 361, римсько-католики – 17, лютерани і протестанти – 9, іудеї – 24, інші віросповідання – 5
Японська жіноча гімназія	131	дворяни і чиновники – 68	православні – 131

Ялтинська жіноча гімназія	259	дворяни і чиновники – 68, духовні – 2, почесні громадяни і купці – 46, міщани – 125, селяни – 11, інвасиди – 7	православні – 131, римсько-католики – 1, віряни – 8, іудеї – 54, інші християнські – 3, магометани – 2, інші нехристиянські – 60
Сімферопольська жіноча гімназія, заснована К. Олівер	210	дворяни і чиновники – 59, духовні – 5, почесні громадяни і купці – 29, міщани – 102, селяни – 10, інвасиди – 5	православні – 110, римсько-католики – 17, лютерани – 11, іудеї – 50, інші віросповідання – 22

Отже, дані таблиці свідчать про лідерство певних станів суспільства залежно від типу гімназії. У Катеринославській маріїнській гімназії лідерами були дівчата дворянського походження. Маріїнські гімназії обирали дівчата вищих станів, бо школами опікувалася імператриця, і в очах суспільства вони носили привілейований характер. У всіх чотирьох гімназіях склад учениць за віросповіданням був однаковим: більшість було православних (998 у всіх школах), на другому місці – іудеї (282) із 1469 учениць.

Духовна середня жіноча освіта розвивалася менш динамічно. Освіта для доньок осіб духовного звання мала обмежений характер порівняно з гімназіями. Представники духовенства вважали, що освіта, яку здобували їхні доньки в гімназіях, була причиною того, що дівчата неохоче погоджувались на шлюби з кандидатами на священство. Саме тому духовне відомство відкривало середні навчальні заклади для дівчат – епархіальні жіночі училища (далі ЄЖУ) – на кошти, зібрані місцевим (епархіальним) духовенством [18, с. 16].

Ці навчальні заклади діяли відповідно до Статуту епархіальних жіночих училищ (1868) і займалися «вихованням дівчиць відповідно до правила благочестя за ученням православної церкви та в російському народному дусі з тим, щоб вихованки могли згодом благотворно впливати на навколишнє середовище суворою моральністю життя і діяльним виконанням сімейних обов'язків». ЄЖУ мали напівзакритий характер, при формуванні контингенту перевага надавалася представницям духовного стану. Збереглися відомості про діяльність Катеринослав-

ського училища [16, с. 280].

Курс навчання в епархіальних училищах був шестирічний, а в міністерських та маріїнських гімназіях – семирічний, де відкривалися ще й додаткові восьмі педагогічні класи.

Жіночі епархіальні училища, створені за типом жіночих гімназій, прирівнювалися до середніх навчальних закладів, але не надавали своїм випускницям усіх гімназійних прав.

В епархіальних училищах вивчалися закон Божий, церковний спів, дидактика, російська і церковно-слов'янська мови, словесність, російська література, географія, історія, арифметика, малювання, музика, фізика, чистописання, гігієна, рукоділля, французька і німецька мови. Крім того, учениці Катеринославського училища знайомилися з педагогічною психологією; методикою російської мови, закону Божого, арифметики; природознавством; алгеброю і геометрією [23, с.100-104, 156].

Гуманітарний цикл навчальних предметів у епархіальних училищах охоплював лише 37,5 % від усього навчального часу. У міністерських гімназіях цей показник досягав 55,4 %, у маріїнських гімназіях – 48,1 %. Перелік гуманітарних дисциплін у навчальних планах різних шкіл не був однаковим. У світських жіночих школах викладали російську мову і словесність. У епархіальних училищах до гуманітарного циклу входила ще і церковнослов'янська мова [20, с. 54].

Природничо-математичний цикл навчальних дисциплін у епархіальних училищах займав 22,3 % загального навчального часу. У міністерських та маріїнських гімназіях на природничо-матема-

тичний цикл відводилось 33 години, а в жіночих інститутах – лише 18 годин (10,5 % навчального часу).

Закон Божий був єдиною релігійно-орієнтованою дисципліною в навчальному курсі єпархіальних училищ. Відповідно до державної доктрини, цей предмет був обов'язковим для всіх учнів православного віросповідання в початковій та середній школах. У єпархіальних училищах на викладання Закону Божого було відведено п'яту частину навчального часу, у гімназіях МНО і гімназіях ВУІМ близько 8 % [20, с. 55].

Кінець XIX – початок XX ст. ознаменувався кризою системи єпархіальних училищ. Щоб привести зміст середньої духовної освіти до вимог часу і ліквідувати відставання від гімназій за терміном навчання, на початку XX ст. були відкриті сьомі педагогічні класи для підготовки вчителів для церковнопарафіяльних та інших народних шкіл. З 1909–1910 н.р. згідно з Положенням Синоду «Про педагогічні класи в єпархіальних училищах» термін навчання в них збільшився на два роки, бо за рік неможливо було здобути загальноосвітню підготовку вчителя народної школи, враховуючи великий обсяг релігійних дисциплін у навчальних планах ЄЖУ.

Випускниці жіночих єпархіальних училищ могли працювати вчительками у народній школі, тому під час навчання вони знайомилися з дидактикою, крім того, учениці 6-го і 7-го класів Катеринославського ЄЖУ проходили педпрактику у зразковій однокласній церковнопарафіяльній школі цього училища [23, с. 201].

На поч. XX ст. відбулося реформування навчального процесу училищ, яке було спрямоване на розширення та збільшення кількості навчальних курсів у єпархіальних училищах з метою їх уніфікації з навчальними програмами жіночих гімназій [20, с. 69].

Спостерігається нерівномірність розподілу суми на утримання гімназій та єпархіальних училищ. Головними джерелами утримання Катеринославського ЄЖУ були збори з церков і духовенства – 29 % річного бюджету, надходження з прибутку свічкового заводу – 45 %, плата за навчання – 16,6 % [23, с. 178].

Треба зазначити, що випускниці не дуже хотіли працювати у народній школі через погане матеріальне забезпечення педагогів. Так, Катеринославське училище у 1909 р. мало 54 ви-

пускниці, жодна з яких не потрапила до народної школи. Можна лише припустити, що більшість випускниць духовних шкіл намагалася уникати вчителювання у народній школі, прагнучи продовжити навчання або зайнятися родиною, сімейними справами.

Пріоритетним завданням для закладів духовної освіти залишався виховний процес, основними напрямками якого були: духовно-моральне, фізичне, трудове, естетичне, санітарно-гігієнічне, патріотичне виховання [20, с. 70]. Зрозуміло, що православна релігія була фундаментом виховного процесу. Єпархіальні жіночі училища виокремлювалися серед інших жіночих навчальних закладів чітким фіксованим розпорядком дня та суворою дисципліною.

Заняття тривали з 8.30 до 13.20; з 14-ї години до 22-ої дівчата займалися музикою, гімнастиком, рукоділлям, відпочивали, готувалися до уроків [22, с. 32, 47]. Навчальний рік у Катеринославському ЄЖУ розпочинався з другої половини серпня і тривав до середини червня.

Незважаючи на відставання єпархіальних жіночих училищ від гімназій, брак фінансування, нестачу викладачів, напівзакритий характер виховання, вони були важливою складовою системи освіти українських земель II пол. XIX – поч. XX ст. Ці навчальні заклади відіграли значну роль у процесі інтеграції жінок у суспільство, яке в цей час зазнавало швидких змін.

Висновки

Таким чином, у II пол. XIX ст. були проведені реформи у сфері середньої жіночої освіти, які відкрили шлях до освіти дівчатам усіх станів суспільства і сприяли залученню жінок до суспільної праці. На поч. XX ст. у результаті подальших реформ відбувається удосконалення навчально-виховного процесу, модернізація змісту освіти, впровадження принципу всестановості освіти. У Катеринославській губернії основними типами середньої жіночої школи були гімназії, прогімназії, єпархіальні жіночі училища. Жіночі середні школи забезпечували вихованок освітою, що підвищувала соціальний статус жіноцтва, забезпечувала нижчі школи педагогічними кадрами.

Зібраний матеріал може стати в нагоді для дослідження комплексної проблеми формування та діяльності загальноосвітніх і спеціальних шкіл, зокрема, жіночих навчальних закладів в Україні.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим (далі – ДААРК). Ф.153. Оп.1. Спр.2. Арк.5.
2. ДААРК. Ф.623. Оп.2. Спр.12. Арк.4.
3. ДААРК. Ф.623. Оп.2. Спр.33. Арк.49 зв., 60.
4. ДААРК. Ф.725. Оп.1. Спр.35. Арк.76 зв.
5. Державний архів Дніпропетровської області. Ф.11. Оп.1. Спр.447. Арк. 39-518.
6. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). Ф.4. Оп.1. Спр.8. Арк.149 зв. – 151 зв.
7. ДАЗО. Ф.4. Оп.1. Спр.9. Арк.2.
8. ДАЗО. Ф.4. Оп.1. Спр.14. Арк.10.
9. ДАЗО. Ф.4. Оп.1. Спр.19. Арк.2,5 зв.
10. ДАЗО. Ф.4. Оп.1. Спр.22. Арк.1.
11. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). Ф.42. Оп.35. Спр.2205. Арк. 73.
12. Дорошенко Н. В українських справах виступав сміливо // Чабан М. У старому Катеринославі: (1905–1907 рр.): Хрестоматія. Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів. Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2001. С.166-169.
13. Известия и заметки: [Православная церковь в цифрах] // Херсонские епархиальные ведомости. 1909. №9. С.233-234.
14. Лазебник В.І. Населення Катеринославської губернії за матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року (Статистичний огляд) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. Вип.10. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2002. С. 51-56.
15. Лиман І. Духовне відомство і система освіти в регіоні. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861 рр.) : [сайт] URL: <https://www.i-lyman.name/StateChurch/Education/Alexander2Rule.html> (дата звернення: 03.11.2019).
16. Липовська Т.Д., Мирончук В.Д. Жіноча освіта на Катеринославщині (60-і рр. XIX – поч. XX ст.) // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. Вип.1. Матеріали Першої міжрегіональної історико-краєзнавчої конференції (8-9 жовтня 1998 р., м. Дніпропетровськ). Дніпропетровськ, 1998. С.277-282.
17. Лихачёва Е. Начало женских гимназий в России. 1857–1859 гг. // Вестник Европы. 1897. Т.2. Кн.4. С.534-555.
18. Лопатін Ю.А., Мирончук В.Д. Розвиток освіти у пореформену добу // Історія Дніпропетровського національного університету / за ред. М.В. Полякова. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. С.12-21.
19. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2 ч. / за ред. В.Ф.Панібудьласки. Ч.1. Київ : Вища школа, 1997. 583 с.
20. Нижнікова С.В. Єпархіяльні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія / Науковий редактор Л.Ю.Посохова. Харків : Майдан, 2018. 244 с.
21. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1905 г. Народное образование. Екатеринослав : Тип. губернского земства, 1906. 88 с.
22. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1901-1902 уч. год по учебно-воспитательной части // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1903. №3 (С.32-35); №6. (С.72-77). 1904. №4 (С.46-49).
23. Отчет о состоянии Екатеринославского епархиального женского училища за 1909-1910 уч. год по учебно-воспитательной части // Екатеринославские епархиальные ведомости. 1911. №5 (С.97-104); №8 (С.149-158); №9 (С.174-178); №10 (С.198-201).
24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XLVI. Отделение первое. 1871. СПб, 1874. С.36-37.
25. Преображенский А. Историческая записка Херсонской Мариинской женской гимназии с 1867 г. по 1-ое января 1881 г. Херсон, 1881.
26. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802 – 1902). СПб. : Изд. Мин. Нар. Просв., 1902. 785 с.
27. Світленко С.І. Нові зміни в освітянській галузі на початку XX ст. // Історія Дніпропетровського національного університету / за ред. М.В. Полякова. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. С.21-28.
28. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. Київ : Українська видавнича спілка, 2000. С.144-225.
29. Смоляр Л.О. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогодні. Одеса : Астропринт, 1999. 440 с.
30. Швидько Г.К. Н.М.Дорошенко і «Просвіти» на Катеринославщині // Вісник Дніпропетровського університету. Сер.: Історія та археологія. Вип.10. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2002. С.190-195.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv pry Radi Ministriv Avtonomnoi Respubliky Krym [State Archive under the Council of Ministers of the Autonomous Republic of Crimea] (Fund 153. Description 1. File.2. Sheet 5). Simferopol [in Ukrainian].
2. DAARK [SAARC]. (Fund 623. Description 2. File 12. Sheet 4). Simferopol [in Ukrainian].
3. DAARK [SAARC]. (Fund 623. Description 2. File 33. Sheet 49). Simferopol [in Ukrainian].
4. DAARK [SAARC]. (Fund 725. Description 1. File 35. Sheet 76). Simferopol [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti [State Archives of Dnipropetrovsk region]. (Fund 11. Description 1. File 447. Sheets 39-518). Dnipro, Ukraine [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoi oblasti [State Archive of Zaporizhzhya region]. (Fund 4 Description 1. File 8. Sheets 149-151). Zaporizhzhya, Ukraine [in Ukrainian].
7. DAZO [SAZR]. (Fund 4. Description 1. File 9. Sheet 2). Zaporizhzhya, Ukraine [in Ukrainian].
8. DAZO [SAZR]. (Fund 4. Description 1. File 14. Sheet 10). Zaporizhzhya, Ukraine [in Ukrainian].
9. DAZO [SAZR]. (Fund 4. Description 1. File 19. Sheet 2,5). Zaporizhzhya, Ukraine [in Ukrainian].
10. DAZO [SAZR]. (Fund 4. Description 1. File 22. Sheet 1). Zaporizhzhya, Ukraine [in Ukrainian].
11. Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archive of Odessa region]. (Fund 42. Description 35. File 2205. Sheet 73). Odessa, Ukraine [in Ukrainian].
12. Doroshenko, N. (2001). V ukrainskykh spravakh vystupav smilyvo [In Ukrainian affairs he acted boldly.]. *Chaban M. U staromu Katerynoslavi: (1905–1907 rr.): Khrestomatiia. Misto na Dnipro ochyma ukrainskykh pysmennykiv, publitsystiv i hromadskykh diiachiv – Chaban M. In old Katerynoslav: (1905–1907): Readings. The city on the Dnieper River through the eyes of Ukrainian writers, publicists and public figures.* (pp. 166-169). Dnipropetrovsk: IMA-pres [in Ukrainian].
13. Izvestiia i zametki: [Pravoslavnaia tserkov v tsefrakh] [News and notes: [The Orthodox Church in numbers]]. (1909). *Khersonskie eparkhialnye vedomosti – Kherson diocesan sheets*, 9, 233-234 [in Russian].
14. Lazebnyk, V.I. (2002). Naseleattia Katerynoslavskoi hubernii za materialamy Pershoho zahalnoho perepysu naseleattia Rosiiskoi imperii 1897 roku (Statystychnyi ohliad) [The population of Katerynoslav province according to the materials of the First General Census of the Russian Empire in 1897 (Statistical Review)]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Istorii ta arkhologii – Bulletin of Dnipropetrovsk University. History and archeology*, 10, 51-56. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetrovskoho un-tu [in Ukrainian].
15. Lyman, I. *Dukhovne vidomstvo i systema osvity v rehioni. Derzhavna tserkva i derzhavna vlada: Pivdenna Ukraina (1775–1861 rr.)*. Retrieved from <https://www.i-lyman.name/StateChurch/Education/Alexander2Rule.html> [in Ukrainian].
16. Lypovska, T.D., & Myronchuk, V.D. (1998). Zhinocha osvita na Katerynoslavshchyni (60-i rr. XIX – poch. XXst.) [Women's education in Katerynoslav region (60's. XIX – beginning of XX century)]. *Naddnyprianskyi istoryko-kraieznavchyi zbirnyk. Vyp.1. Materialy Pershoi mizhrehionalnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii (8-9 zhovtnia 1998 r., m. Dnipropetrovsk) – Naddnyprians'k Historical and Local History Collection. Issue 1. Material First International History Conference.* (pp. 277-282). Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
17. Likhacheva, E. (1897). Nachalo zhenskikh gimnazii v Rossii. 1857–1859 gg. [The beginning of women's gymnasium in Russia. 1857–1859]. *Vestnik Evropy – Newspaper of Europe*, 2 (Book 4), 534-555 [in Russian].
18. Lopatin, Yu.A., & Myronchuk, V.D. (2003). Rozvytok osvity u poreformenu dobu [Post-reform education development]. *Istoriia Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu – History of Dnipropetrovsk National University. M.V. Poliakov (Ed.)*. (pp. 12-21). Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetrovskoho universytetu [in Ukrainian].
19. Panibudlasky, V. F. (Ed.). (1997). *Natsionalni protsesy v Ukraini: istoriia i suchasnist. Dokumenty i materialy. U 2 ch. [National Processes in Ukraine: History and Modernity. Documents and materials. In 2 parts]*. Part.1. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].
20. Nyzhnikova, S.V. (2018). *Yeparkhialni zhinochi uchylshcha v Ukraini (druha polovyna XIX – pochatok XX st.): Monohrafiia [Diocesan Women's Schools in Ukraine (second half of XIX – beginning of XX century)]*. L.Yu. Posokhova (Ed.). Kharkiv: Maidan [in Ukrainian].
21. Otchet Ekaterinoslavskoi gubernskoi zemskoi upravy za 1905 g. Narodnoe obrazovanie [Report of the Yekaterinoslav Provincial Zemstvo Administration for 1905. Public education]. (1906). Ekaterinoslav: Tip. gubernskogo zemstvo [in Russian].
22. Otchet o sostoianii Ekaterinoslavskogo eparkhialnogo zhenskogo uchilishcha za 1901–1902 uch. god po uchebno-vospitatelnoi chasti [Report on the status of the Ekaterinoslav diocesan women's school for the 1901–1902 academic year in the educational part]. (1903; 1904). *Ekaterinoslavskie eparkhialnye vedomosti – Ekaterinoslav diocesan sheets*, 3, 32-35; 6, 72-77; 4, 46-49 [in Russian].
23. Otchet o sostoianii Ekaterinoslavskogo eparkhialnogo zhenskogo uchilishcha za 1909–1910 uch. god po uchebno-vospitatelnoi chasti [Report on the status of the Ekaterinoslav diocesan women's school for the 1909–1910 academic year in the educational part]. (1911). *Ekaterinoslavskie eparkhialnye vedomosti – Ekaterinoslav diocesan sheets*, 5, 97-104; 8, 149-158; 9, 174-178; 10, 198-201 [in Russian].
24. Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii [Complete collection of laws of the Russian Empire]. (1874). *The second collection*. Vol. XLVI. Department 1. 1871. (pp. 36-37). Saint Petersburg [in Russian].
25. Preobrazhenskii, A. (1881). *Istoricheskaiia zapiska Khersonskoi Mariinskoi zhenskoi gimnazii s 1867 g. po 1-oe ianvaria 1881 g. [Historical note of the Kherson Mariinsky Gymnasium from 1867 to January 1, 1881]*. Kherson [in Russian].

26. Rozhdestvenskii, S.V. (1902). *Istoricheskii obzor deiatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniia (1802–1902)* [Historical Review of the Ministry of Education (1802–1902)]. Saint Petersburg: Izd. Min. Nar. Prosv. [in Russian].
27. Svitlenko, S.I. (2003). *Novi zminy v osvitiiskii haluzi na pochatku XX st* [New changes in the educational field in the early twentieth century]. *Istoriia Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu – History of Dnipropetrovsk National University*. M.V. Poliakov (Ed.). (pp. 21-28). Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetrovskoho universytetu [in Ukrainian].
28. Serhiichuk, V. (2000). *Etnichni mezhi i derzhavnyi kordon Ukrainy* [Ethnic boundaries and the sovereign cordon of Ukraine]. (pp. 144-225). Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
29. Smoliar, L.O. (1999). *Zhinochi studii v Ukraini: Zhinka v istorii ta sohodni* [Women's Studios in Ukraine: A Woman in History and Today]. Odesa: Astroprint [in Ukrainian].
30. Shvydko, H.K. (2002). N.M.Doroshenko i "Prosvity" na Katerynoslavshchyni [N.M. Doroshenko and «Prosvita» in Katerynoslav]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Ser.: Istoriia ta arkhеolohiia – Bulletin of Dnipropetrovsk University. History and archeology*, 10, 190-195. Dnipropetrovsk: Vyd-vo Dnipropetrovskoho un-tu [in Ukrainian].

Добровольська Вікторія Анатоліївна
Кандидат історичних наук, доцент
Херсонська державна морська академія
73000, м. Херсон, пр. Ушакова, 20

Dobrovolska Viktoriia
Ph.D. of Historical Sciences, Assoc. Prof.
Kherson State Maritime Academy
20, Ushakova ave., Kherson, 73000, Ukraine

Email: viado@ukr.net

ORCID 0000-0002-5262-7425

Цитування: Добровольська В. А. Роль середньої школи в підготовці жіночих кваліфікованих кадрів Катеринославської губернії у II половині XIX – на початку XX століття. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 9-10. С. 52-63.

Citation: Dobrovolska, V.A. (2019). Rol serednoi shkoly v pidhotovtsi zhinochykh kvalifikovanykh kadriv Katerynoslavskoi hubernii u II polovyni KhKh – na pochatku KhKh stolittia. [The role of secondary school in the training of women skilled personnel of Katerynoslav province in the II half of the XIX – early XX centuries]. *Scientific and theoretical almanac «Grani», 22 (9-10), 52-63.*

Стаття надійшла / Article arrived: 24.08.2019

Схвалено до друку / Accepted: 24.09.2019

Священне як стан

Михайло Мурашкін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті йдеться про феномен священного як певний стан людини, стан, який притаманний людській природі. Священне розглядається в колі таких категорій і понять, як містичний стан, стан митця, трансцендентність, тиша, алтерність. Священне розуміється як відчуття таємничої сили. Але прослідковано, що ця сила постійно пов'язується з Божественним. Також фіксується зв'язок із трансцендентним. Через трансцендентність помічається зв'язок з певним станом людини, трансформативним станом. Але розглядається не який-небудь транс, а компенсаторний. Адже компенсаторний транс цінується людиною, тому що компенсує недоліки. Тому для людини цей вид трансу є священним. Він священний ще й тому, що людина відчуває таємничу силу і абсолютну безстрашність. Компенсаторний транс як священне, сакральне, людина пов'язує з певною релігійною традицією. З традицією індуїзму, буддизму, християнства або мусульманства. Але компенсаторний транс як священне є реальним. Це не проста міфологічна проекція, яку означають як Бог. Це реальний стан людського духу. Священне – це той стан людського духу, коли він максимально керує собою, максимально володіє собою. Володіти собою – це раціональний момент у житті людини. При отриманні можливості володіти собою людина переживає трансформації своїх станів, серед яких можна фіксувати Вищий стан, стан священного. У випадку священного – це компенсаторний транс. Особливості цього компенсаторного трансу своїми засобами передає у власній творчості містик, митець, релігійний діяч. Компенсаторний транс може мати прояв у людині й поза усілякою містикією. Але яке то священне, коли воно поза релігією і містикією? Для людини воно священне тому, що компенсує недоліки, полегшує життя.

Ключові слова: священне, містичні стани, мистецтво, трансцендентність, компенсаторний транс

Sacred as a condition

Michail Murashkin, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs

The article deals with the phenomenon of the sacred as a certain condition of man, a condition inherent in human nature. The sacred is considered in a circle of such categories and concepts as the mystical state, the state of the artist, transcendence, silence, altarity. The sacred is understood as a sense of mysterious power. But it has been observed that this power is constantly associated with the Divine. The connection with the transcendental is also fixed. Because of transcendence, communication with a certain state of a person, a trans state, is noticed. But it is not considered any trance, but a compensatory one. After all, the compensatory trance is appreciated by man because it compensates for the disadvantages. Therefore, for a person this type of trance is sacred. It is also sacred because one feels a mysterious power and an absolute ferocious fearlessness. Compensatory trance as a sacred, sacred, person associates with a certain religious tradition. With a tradition of Hinduism, Buddhism, Christianity or Mo-Sulmanism. But the compensatory trance as sacred is real. This is not a simple mythological projection, which is referred to as God. This is the real state of the human spirit. The sacred is the state of the human spirit, when it manages the most co-combat, the most possesses itself. Owning yourself is a rational moment in a person's life. Upon receiving the opportunity to possess oneself, a person undergoes the transformation of their states, among which one can record the Higher state, the state of the sacred. In the case of the sacred, it is a compensatory trance. The features of this compensatory trance are conveyed by my own means in my own work, a mystic, an artist, a religious figure. Compensatory trance can have a manifestation in the human melon and beyond all mysticism. But what is sacred when it is outside religion and mysticism? For man, it is sacred because it compensates for the shortcomings and makes life easier.

Keywords: sacred, mystical states, art, transcendence, compensatory trance

Священное как состояние

Михаил Мурашкин, Днепропетровский государственный университет внутренних дел

В статье речь идет о феномене священного как состоянии человека, состоянии, которое присуще человеческой природе. Священное рассматривается в кругу таких категорий и понятий, как мистическое состояние, состояние художника, трансцендентность, тишина, алтерность. Священное понимается как чувство таинственной силы. Но прослежено, что эта сила постоянно связывается с Божественным. Также фиксируется связь с трансцендентным. Через трансцендентность замечается связь с определенным состоянием человека, трансовым состоянием. Но рассматривается не какой-нибудь транс, а компенсаторный. Ведь компенсаторный транс ценится человеком, потому что компенсирует недостатки. Поэтому для человека этот вид транс является священным. Он священный еще и потому, что человек чувствует таинственную силу и абсолютное бесстрашие. Компенсаторный транс как священное, сакральное, человек связывает с определенной религиозной традицией. С традицией индуизма, буддизма, христианства или мусульманства. Но компенсаторный транс как священное является реальным. Это не простая мифологическая проекция, которую обозначают как Бог. Это реальное состояние человеческого духа. Священное – это то состояние человеческого духа, когда он максимально управляет собой, максимально владеет собой. Владеть собой – это рациональный момент в жизни человека. При получении возможности владеть собой человек переживает трансформации своих состояний, среди которых можно фиксировать Высшие состояния, состояние священного. В случае священного – это компенсаторный транс. Особенности этого компенсаторного транс своими средствами передает в своем творчестве мистик, художник, религиозный деятель. Компенсаторный транс может иметь проявление в человеке и вне всякой мистики. Но какое это священное, когда оно вне религии и мистики? Для человека оно священное потому, что компенсирует не-достатки, облегчает жизнь.

Ключевые слова: священное, мистические состояния, искусство, трансцендентность, компенсаторный транс

Постановка проблемы зводиться до того, щоб віднайти стан людини загальний як для містика, так і для митця, розкрити цей стан як священне.

Аналіз досліджень і публікацій показав, що деякі містичні стани як священне вважають притаманними митцям. Так містичні одкровення Джидду Крішнамурті порівнювали з даром художника, особливо музиканта (Мери Латьенс).

Мета дослідження зводиться до того, щоб виявити природність стану містика-митця як священне, показати його ту особливість, через яку його називають священним.

Виклад основного матеріалу треба почати з окреслення основних категорій, таких як священне, містичний стан, стан митця, трансцендентність, тиша.

Священне. Священне – категорія, яка означає відчуття таємничої сили. До цієї сили людина може ставитися по-різному. Вона може відчувати жах і тремтіти від цієї сили. Вона може сприймати цю силу як чистоту (Джидду Крішнамурті). Але ця сила захоплює людину. Людина відчуває, що ця сила може зробити її щасливою.

Слово «священный» вживається в такому значенні, як «присвячений Богу», «гідний поваги», «піднесений», «величний», «підвищений». За християнським догматом святість – це сутність безкінечної повноти божественного буття, божественної величі. Людина вважається святою, якщо вона пов'язана з Богом, є «другом Бога» через морально досконале життя.

Тобто священне постійно якимось пов'язувалося з Богом. Але Фрідріх Ніцше проголошує смерть Бога. Від того священне не зникає, не зникає як трансцендентне. Смерть Бога все ж таки залишає можливість існувати трансцендентності, яка посилює значення священного як певного стану свідомості людини.

Трансцендентне можна пов'язати з трансом. Адже слово «транс» є коренем слова «трансцендентний» (В.А. Пустоваров). А транс, у свою чергу, є певним станом. Хоча видів трансу існує багато. Тому священне можна вважати певним видом трансу. Постає питання, який вид трансу слід вважати священним? Перш за все, це той вид трансу, який людина цінує більш за все. Від того і називає цей транс священним.

Цінувати людина може більш за все той транс, який їй багато чого дає. Тобто компенсаторний транс. У людини компенсуються недоліки і вирішуються всі проблеми. Нема проблем. І це для людини священне. Такий компенсатор-ний транс людина помічала з най-прадавніх часів. Вона розуміла цей транс як Бога. Ще в Рігведі Бог – це багатство, яке ховає недоліки (Рігведа). Тобто в приховуванні недоліків можна бачити компенсаторний процес.

Компенсацію можна розглядати як пристосування функції до нових завдань (А.Н. Леонтьев). Але нові завдання потребують від людини творчого підходу. Транс як компенсаторний процес супроводжує цей творчий підхід. Тому і кажуть про творчість у трансоподібному стані (Б.М. Теплов). Трансододібний стан – це незвичайний стан у психічному житті людини. Незвичайні психічні стани, які виникають на етапах психічної переадаптації та реадптації (ейдетизм, екстеріоризаційні реакції, аутизація, психологічна відкритість та інші), ми відносимо до нормальних компенсаторних, захисних психофізіологічних механізмів (В.И. Лебедев). Деякі незвичайні психічні стани людина вважає священними, тому що компенсуються недоліки і людина відчуває полегшення. І це, незважаючи на те, що в нормальному стані компенсація безсвідома (Карл Юнг).

Священне, крім того, що це відчуття таємничої сили, має ще таку характеристику, як повна відсутність страху. Абсолютно немає страху ні перед чим. Стає аж страшно, що є абсолютна безстрашність (М.Г. Мурашкин). Бо коли немає взагалі ніякого страху, і навіть найменших тривог, занепокоєння, хвилювання, людина розуміє, що за таких умов вона не зможе пристосуватися до цього світу, до існування в цьому світі, в оточенні людей. Адже занепокоєння і якийсь найменше хвилювання є стимулом, щоб переборювати і долати перешкоди і перепони. Людина розуміє, що вона не зможе вижити в цьому світі, коли буде мати постійно стан повної відсутності хвилювання, занепокоєння. Тоді вона не буде пристосовуватися, не буде йти на компроміс і буде знищена, увійде в конфлікт з іншими людьми. У мужньої, сміливої людини не така відсутність страху. У неї страх є. Але вона його пригнічує своєю волею і діє. У неї не така компенсаторна відсутність страху, яка дається компенсаторним трансом. У неї як свідомої людини страх присутній. Але він пригнічений.

Стан священного не перестає існувати в

людині, якщо проголосити смерть Бога, як це зробив Фрідріх Ніцше. Тим паче таким чином не можна закрити питання радикальної альтерності.

Альтерність. Альтерність – це коли в межах замкнутої системи щось контролюється, відокремлюється або просто протиставляється. Тобто це іншість. Іншість у межах замкнутої системи.

Людство можна вважати замкнутою системою, яка відрізняється від усього іншого, від високорозвинених тварин і взагалі від природи. У цій замкнутій системі одна людина може повністю не розуміти іншу. Націоналіст, нацист або расист може взагалі не розуміти інтернаціоналіста. Тому купка нацистів або расистів може проводити геноцид того чи іншого народу. Коли немає розуміння іншої людини, то ця інша людина стає для нациста або расиста бездушним предметом, який треба використовувати як заманеться, не враховуючи ніяких її потреб. Така сама історія і з релігійною людиною. Релігійна людина може пережити стан компенсаторного трансу як священне, сакральне, пов'язуючи це переживання з певною релігійною традицією. З традицією індуїзму, буддизму, християнства або мусульманства. Але ця людина інша. Її можуть не розуміти. Не розуміють ті, хто ніколи в своєму житті не відчував стану компенсаторного трансу, і для нього таке священне або сакральне не існує. Ця людина може бути невіруючою або віруючою. Віруюча людина може зовсім у своєму житті не переживати вищих, особливих станів свідомості, не переживати якихось особливих компенсаторних станів. І тому для неї священним залишається лише те, що людина виконує певний ритуал, виконує маніпуляції якого-небудь обряду. Якщо людина не виконує цього або виконує інші обрядові маніпуляції, то вона незрозуміла і ганебна. Інший – це той, хто робить інші обрядові дії, не ті ритуальні маніпуляції. А те, що ця людина в своєму суб'єктивному житті пережила вищі стани свідомості, пережила компенсаторний транс як священне, нікого не цікавить. Не цікавить тих людей, які такого не переживали у своєму житті. І для них Бог – це певний комплекс зовнішніх маніпуляцій. Святе Письмо для них – це набір певних правил. А те, що ці правила треба розуміти символічно, бо вони багатозначні, ніяк не сприймається. Кінцевий результат таких взаємодій – одна людина ніяк не сприймає

іншу людину та її Бога. Хоча за логікою речей Бог – це абсолютний початок. Він Один, Єдиний і тому однаковий для всіх народів, для всіх націй. Таке ніяк не сприймається. І такий Бог виступає як містечковий, для однієї якоїсь нації. А отже, цей Бог задля інтересів цієї нації.

Коли Ісус Христос каже, що перед тим, як був Авраам, Він Є, то це обурює іудеїв. Коли людина стверджує «Я Є», то це певний стан засвідчення себе, засвідчення своїх спонукань, думок, почуттів і це може привести до компенсаторного стану як священного. Крім того, свідчення себе, спостереження і споглядання себе, пильнування за собою ми можемо бачити у всілякому Святому Письмі: Ведах, Авесті, Трипітаці, Дао де цзін, Торі, Біблії, Корані. Але це може побачити людина, яка доторкнулась своїм досвідом до компенсаторного трансю як священного. Така людина в словах Ісуса Христа про те, що Він Є перед тим, як був Авраам, не побачить ніяких протиріч. А те, що тут порушений часовий інтервал, бо Авраам жив задовго до того, як народився Ісус Христос, то це ніяк не порушує істин. Адже Святе Письмо – це тексти символічні і багатозначні, казкові. А ствердження «Я Є» – це певна психічна дія (психотехніка), фіксація свого існування, практика реалізації вищого стану. Про це говорить, наприклад, брахманізм джнана-йоги. Для кожного, яким би шляхом він не йшов, дверима в реальність є відчуття «Я Є» (Нисаргадатта Махарадж). Через осягнення повного значення «Я Є» і вихід за його межі до його джерела можливо реалізувати вищий стан (Нисаргадатта Махарадж). Про свідчення, спостереження і споглядання, про пильнування себе говорить усіляке Святе Письмо. Такий факт дає можливість стверджувати обов'язковість певних правил для різних релігій. Веди кажуть про оживлення життєвих сил і високих сил пильнуючою людиною (Ригведа. Мандала III, 3:7). Авеста теж шанує людину, яка пильнує (Авеста. Яшт:Михр-яшт 10:119). Трипітака теж вказує, що людина повина слідкувати за своїми подумами (Трипітака. Дхаммапада 23. Слон 8:327), схвалює пильнуючу людину (Трипітака. Дхаммапада 2. Бдительность 10:30). Дао де цзін теж мовить про обачливість, незануреність людини (Дао дэ цзин. 26). Тора взагалі каже, що Всесильний свідок (Тора: Брейшит: Ваецэ 31:50). Біблія говорить про те, що Ісус Христос сам свідчить про себе

(Біблія. Ін 8:18), про те, що треба постійно спостерігати за собою (Біблія. Лук 17:3). Коран теж мовить про свідчення від Бога, коли людина має ясне знамення (Коран. Сура 11. Худ 20:17).

Алтерність Г.В.Ф. Гегеля – це коли «інший» протиста-вляється «я». «Інший» заперечує «я» певної людини. «Я» впізнає себе в іншому. Але впізнає себе поза собою. Священне залишається, хоча і оголошена смерть Бога, що ніяк не закриває питання радикальної алтерності, а також трансцендентності, тому що розуміння радикальної алтерності й трансцендентності ширше за простір релігійної культури. Священне як таємнича священна сила може торкатися і розглядатися як релігійний містицизм, так і містицизм поза релігією, а також розглядатися як певний прояв людського безсвідомого. Слово «таємниче» у сполученні «таємнича священна сила» вказує на те, що ця священна сила з'являється в людині невідомо відкіля і через невідомі причини.

Священне як таємнича священна сила насправді є владою, яку здійснює саме суспільство (Emile Durkheim). Священне є реальним. Тобто це не проста міфологічна проекція, яку означають як Бог. Це реальний стан людського духу. Але дії в цьому стані від того, що влада, яку здійснює саме суспільство, відображена в людському дусі. Від того людина на момент прояву священного стану виконує лише те, що призначено суспільними відносинами, які мають владу над людиною. У стані священного людина ніби згадує, що їй треба робити далі: що призначено робити (М.Г. Мурашкин). Людина тоді робить лише те, що призначене, покладене, вирішене, ухвалене, установлене владою, яку здійснює саме суспільство через людину, рухаючи дієства людини. Інших дійств у стані священного людина не робить. Робить лише те, що пропонують обставини життя (М.Г. Мурашкин), обставини, які втілює влада. Цю владу здійснює саме суспільство. А людина робить те, що потрібно робити за обставинами, які породжені владою, а отже, і своєю особистою владою, яка керує тілом і всілякими спонуканнями.

Священне – це той стан людського духу, коли він мак-симально керує собою, мак-симально володіє собою. Цей священний стан людина означає тими чи іншими багатозначними дивними символами, щоб якимось його передати іншій людині. Вигадуються певні

ритуали, через які може з'явитись можливість іншій людині відчуті цей священний стан духу. При цьому враховуються особливості людини. Враховуючи особливості людини, ритуали мають різні медитативні компоненти. Є медитація сприймання. Є медитація зосередженості. Особливо різні способи медитації демонструє йога. Для людини дії існує медитація карма-йоги. Для людини розуму і волі існує медитація раджа-йоги. Для емоційної людини – медитація бхакті-йоги. Для інтуїтивної людини – медитація джнана-йоги. Але усіляка медитація зводиться до спостереження за собою. І це повинне бути присутнім у кожному ритуалі. Наприклад, медитація бхакті-йоги – це ритмічне повторення мантри або молитви, повторення ритмічних рухів танцю. Але при цьому бхакті-йоги повинен спостерігати за собою. Спостерігати, як він повторює мантру або молитву, спостерігати за собою, як він рухається в ритмі танцю.

За вправами релігійно-містичних напрямків ховається раціональне знання про те, як відчуті священний стан духу, як оволодіти собою. За своєю суттю людина залежить від колективу, в якому вона існує, від певних законів цього колективу. Деякі з цих законів стають особистими законами для людини. Але ці закони треба виконувати, жити за ними і правилами, які людина встановлює для себе. Поза цими законами у людини багато спонукань. І вона не володіє собою. Для того щоб вона оволоділа собою і отримала стан священного духу, їй треба засвідчувати свої спонукання. Таку медитативну практику як засвідчення своїх спонукань можна знайти у всілякому ритуалі релігійно-містичних шкіл і напрямків. Цю медитативну практику ми знаходимо у всілякому Святому Письмі. У Ведах. В Авесті. У Трипітаці. У Дао де цзін. У Торі. У Біблії. У Корані. Бо з цією практикою пов'язана можливість людини оволодіти собою. Володіння собою значно пов'язане з можливостями спілкування з людьми. Важливою особливістю психіки є здатність відділити своє «я» від зовнішнього середовища, а в більш складних формах психічного – немовби побачити себе збоку. Ця здатність надзвичайно розширює можливості людини в її спілкуванні з іншими людьми (А.М. Іваницький). А отже, поширює можливість володіти собою.

Володіти собою – це раціональний момент у житті людини. При отриманні можливості

володіти собою людина переживає трансформації своїх станів, серед яких можна фіксувати Вищий стан, стан священного. Тому можна погодитись з Дюркгеймом, який наголошував на глибинній раціональності віри у священне (Emile Durkheim).

Але володіння собою, раціональність віри у священне зіштовхуються з усуненням раціонального, того раціонального, яке не зовсім правильно віддзеркалює змінений зовнішній світ. Священне через таку свою особливість, як компенсаторний транс, тісно пов'язане з безсвідомим, з руйнацією тих структур свідомості, які вже віджили своє і не відображають нового в зміненому світі. Про руйнацію віджилих структур свідомості говорить містицизм ще з прадавніх часів. Центральним символом містицизму є смерть як знак для досвіду, який руйнує попередні структури свідомості (С.С. Аверинцев). Тому руйнація свідомого і раціонального стає обов'язковою при прояві священного. Тоді священне може виступати як нелогічна неоднорідність, що руйнує всеохопні раціональні системи; священне, що дестабілізує полярність суб'єкта-об'єкта. Втягуючи людей у руйнівні контакти, в яких особистості розпадаються в конвульсивному «незнанні» (Georges Bataille). Тут «не-знання» як супроводжуюче священне можна пояснити присутністю компенсаторного транс у цьому священному. Адже існує посттрансний ефект амнезії (А.П. Забіяко). Це розуміння транс можна поширити і на компенсаторний транс.

Прояв священного є чисто спонтанним процесом. Тут священна сила зосереджена на принесенні жертви. Але якщо має прояв абсолютна спонтанність, то приносити в жертву можна тільки свій час. Адже, щоб продовжувати в собі священне, людині треба продовжувати дивитись ізсередини себе на свої рухи: рухи рук, рух думки, рух відчуття (М.Г. Мурашкин). Але поглибленість цього процесу зупиняє усіляку діяльність. Тобто людина в такому разі не діє і відбувається жертва часу; приноситься в жертву час.

Від того, що священне супроводжується компенсаторним трансом, жертва зосереджує містичний досвід. Адже компенсаторний транс входить у містичний досвід як основний компонент. Отже, жертва містить містичний досвід і ще, на думку Ж. Батая, – еротичу та письмо (Georges Bataille).

Є розуміння того, що священне може переплітатися з насильством (Rene Girard). Але що ми розуміємо під священним станом? І тут треба мати розуміння, які дії ми вважаємо за священні чи відсутність дій є священною. Насильницькі дії пов'язані з тим, що людина, яка насилує, або гурт людей-насильників переважають у силі, самоволодінні. Так, дійсно, стан священного супроводжується тим, що людина відчуває в собі силу, міць. Священне робить людину скелею (М.Г. Мурашкин). Страх зникає абсолютно (Нисаргадатта Махарадж). Але стан священного – це компенсаторний транс, під час якого тіло людини при певній глибині цього трансу не рухається (Джидду Кришнамурти). Коли людина рухається, то стан священного знижується, а коли людина нерухома – то посилюється (М.Г. Мурашкин). Насильство потребує дій. При посиленому стані священного людина не діє. Вона у спокої. Тому не можна сказати, що насильство і священне переплетені. У стані священного немає насильства. Рух може відбуватися як соціально вмотивований, а не для того, щоб відірвати щось для себе і насилувати іншу людину. Та і сам рух відбувається при зниженні сили священного.

Священне відокремлюється від насильства секуляризованого світу, де немає богів. Але священне намагається ві-докремитись і у сфері Божественного. Там, де зникли боги, поет досі вказує шлях до «святості», яка є слідом богів, що втекли (Martin Heidegger). Тобто священне присутнє і у сфері поетичного мистецтва, і у сфері містичної релігії. І митець та містик переживають подібне. За характеристиками це подібне є компенсаторним трансом. Цей компенсаторний транс супроводжує священне.

Отже, у містиці та мистецтві можуть бути виражені та описані характеристики священного, яке супроводжується компенсаторним трансом. Деякі містичні стани як священні вважаються притаманними й людям мистецтва. Так, містичне одкровення Джидду Кришнамурті порівнювали з даром художника, особливо музиканта (Мери Латьєнс). Тобто певні стани містика та митця подібні. Вони подібні, тому що їх подібність робить транс, який супроводжує творчі стани. Адже можна говорити про творчість у трансopodobному стані (Б.М. Теплов). У випадку священ-

ного – це компенсаторний транс. Особливості цього компенсаторного трансу своїми засобами передає в творчості як містик, так і митець. Особлива роль в цьому належить ліриці. Адже лірика має витонченість у передачі суперечливих і одиничних психічних станів (Лидия Гинзбург). Отже, лірика передає особливі стани свідомості, які складно передати взагалі. До таких станів належить і священне компенсаторного трансу містика і митця. Тому в філософії і загострюється увага на такому понятті як «поетичне священне».

«Поетичне священне» (Martin Heidegger) поза усяким ритуалізмом, поза усякою обрядовістю має свій прояв як певний стан творчого духу людини. Відсутність ритуалізму і обрядовості – фактично виглядає як розпад монотеїстичних релігій. Розпад монотеїстичних релігій як нагода для «повернення божественного» (Luce Irigaray), відкриття «відчутного трансцендентного» (Luce Irigaray) змінює певні моделі трансцендентності, які розпадаються (Luce Irigaray). Те божественне і відчутне трансцендентне нікуди не зникають, бо вони в природі людини як компенсаторний транс. Саме слово «транс» є коренем іншого слова – «трансцендентний» (В.А. Пустоваров). Транс у філософських узагальненнях підіймається до рівня трансцендентності.

Транс буває різний. Але транс, який виступає як священне – компенсаторний транс. Компенсаторний транс може мати прояв у людині й поза усіякою містикою. У такому випадку можна говорити про квазімістичне священне (Jacques Derrida). Тобто нібито містичне, тому що воно має прояв у секулярному світі. Але яке то священне, коли воно поза релігією і містикою? Мабуть, у зв'язку з цим ми маємо заклик покінчити з одержимістю священним, цими «темними околицями скінченності» (Jean-Luc Nancy). Але відлуння священного є у спадщині філософій відмінності (Mark C. Taylor). Тому священного не можна позбавитись. Воно священне для людини, тому що компенсує залежність, стан залежності (М.Г. Мурашкин).

Висновок

Священне як стан представлене трансом станом. Але це компенсаторний транс. Він компенсує залежність людини, стан залежності, компенсує недоліки. Тому для людини цей стан священний.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Аверинцев С.С. Мистика // Новая философская энциклопедия. В 4 т. Т.2. Москва : Мысль, 2010. С. 579.
- Авеста / Авеста в русских переводах (1861–1996). Санкт-Петербург : Журнал «Нева». РХГИ, 1997. С. 313.
- Библия. Книга Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Москва : Российское библейское общество, 2011. С. 1116-1138.
- Гинзбург Л. О лирике. Москва : Интрада, 1997. С. 226.
- Дао дэ цзин / Люйши Чуньцю (Весны и осени господи-на Люя). Москва : Мысль, 2001. С. 464-465.
- Дхаммапада. Москва : ООО «Издательский дом «Со-фия», 2005. С. 33-131.
- Забияко А.П. Транс // Энциклопедия эпистемологии и философии науки. Москва : «Канон» РООИ «Реабилитация», 2009. С. 999.
- Иваницкий А.М. Изучение причинных связей между физиологическими психическими феноменами при исследовании восприятия. Мозг и психическая деятельность. Москва : Наука, 1984. С. 210.
- Коран. Москва : Издательско-полиграфическая фирма «АНС-Принт» Ассоциации «Новый стиль», 1990. С. 187.
- Кришнамурти Д. Записные книжки. Москва : Разум / Мир Кришнамурти, 1999. С. 200-351.
- Латьенс М. Жизнь и смерть Кришнамурти. Москва : «КМК, Лтд», 1993. С. 176.
- Лебедев В.И. Личность в экстремальных условиях. Москва : Политиздат, 1989. С. 300.
- Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. Москва : Издательство Моск. ун-та, 1981. С. 405.
- Мурашкин М.Г. Записи 2000 года. Днепропетровськ : СІЧ, 2006. С. 122-133.
- Нисаргадатта М. Я есть То. Москва : ИД «Ганга», 2013. С. 485-687.
- Пустоваров В.А. Путь судьбы. Днепропетровськ : Пороги, 2005. С. 28.
- Ригведа: Мандалы I-IV. Москва : Наука, 1989. С. 258-292.
- Теплов Б.М. Конспекты и комментарии к книге А. Анастаси «Дифференциальная психология» // Избранные труды. В 2т. Т.1. Москва : Педагогика, 1985. С. 268.
- Тора. Москва : 5765, 2005. С. 1-190.
- Юнг К. Психологические типы. Санкт-Петербург : Ювента; Москва : Издательская фирма «Прогресс-Универс», 1995. С. 532.
- Bataille Georges. L'Experience interieure. Paris : Gallimard, 1986.
- Derrida Jacques. "Violence et metaphysique: essai sur la pensee d'Emmanuel Levinas" in L'Ecriture et la difference. Paris : Seuil, 1967. P. 215-216.
- Durkheim Emile. The Elementary Forms of the Religious Life ; trans. Joseph Ward Swain. London : Allen and Unwin, 1915.
- Girard Rene. La Violence et le sacre. Paris : Grasset, 1972.
- Heidegger, Martin. "What are Poets for?" in Poetry, Language, Thought ; trans. Albert Hofstadter. New York : Harper Colophon, 1971. P. 91.
- Irigaray Luce. Ethique de la difference sexuelle. Paris : Minuit, 1984. P. 133-138.
- Nancy Jean-Luc. "The Unsacrificeable". Yale French Studies. 1991. No. 79. PP. 20-38.
- Taylor Mark C. Altarity. Chicago: University of Chicago Press.

REFERENCES

- Averintcev, S.S. (2010). Mistika [Mysticism]. *New Philosophical Encyclopedia*. (Vol.2), (p. 573). Moskva: Mysl [in Russian].
- Avesta. (1997). Avesta v russkikh perevodakh (1861–1996) – *Avesta in Russian translations* (1861–1996). (p. 313). Sankt-Peterburg: Zhurnal "Neva". [in Russian].
- Bibliia. Kniga Sviashchennogo Pisaniia Vetkhogo i Novogo Zaveta [Bible. Book of Scripture Old and New Testament]*. (2011). (pp. 1116-1138). Moskva: Rossiiskoe bibleiskoe obshchestvo [in Russian].
- Ginzburg, L. (1997). *O lirike [About the lyrics]*. (p. 226). Moskva: Intrada [in Russian].
- Liui, Buvei. (2005). Dao de tczin [Tao de jing]. *Liushi Chuntciu (Vesny i oseni gospodina Liuia) – Luishi Chunqiu (Spring and Autumn of Mr. Lu)*. (pp. 464-465). Moskva: Mysl [in Russian].
- Dkhammapada [Dhammapada]*. (2005). (pp. 33-131). Moskva: ООО "Izdatelskii dom "Sofia" [in Russian].
- Zabiiako, A.P. (2009). Trans [Trance]. *Entsiklopediia epistemologii i filosofii nauki – Encyclopedia of Epistemology and Philosophy of Science*. (p. 999). Moskva: "Kanon" ROOI "Reabilitatsiia" [in Russian].
- Ivanitskii, A.M. (1984). Izuchenie prichinnykh svyazei mezhdru fiziologicheskimi psikhicheskimi fenomenami pri issledovanii vospriiatii [The study of causal relationships between physiological psychic phenomena in the study of perception]. *Mozg i psikhicheskaiia deiatelnost – Brain and men-tal activity*. (p. 210). Moskva: Nauka [in Russian].
- Koran*. (1990). (p. 187). Moskva: Izdatelsko-poligraficheskaiia firma "ANS-Print" Assotciatsiia "Novyi stil" [in Russian].
- Krishnamurti, D. (1999). *Zapisnye knizhki [Notebooks]*. (pp. 200-351). Moskva: Razum / Mir Krishnamurti [in Russian].
- Latens, M. (1996). *Zhizn i smert Krishnamurti [The life and death of Krishnamurti]*. (p. 176). Moskva: "KMK, Ltd" [in Russian].

- Lebedev, V.I. (1989). *Lichnost v ekstremalnykh usloviyakh [Extreme personality]*. (p. 300). Moskva: Politizdat [in Russian].
- Leontev, A.N. (1981). *Problemy razvitiia psikhiki [Problems of development of the psyche]*. (p. 405). Moskva: Izdatelstvo Mosk. un-ta [in Russian].
- Murashkin, M.G. (2006). *Zapisi 2000 goda [2000 Notes]*. (pp. 122-133). Dnipropetrovsk : SICH [in Russian].
- Nisargadatta, M. (2013). *Ia est To [I am That]*. (pp. 485-678). Moskva: ID "Ganga" [in Russian].
- Pustovarov, V.A. (2005). *Put sudby [Way of fate]*. (p. 28). Dnipropetrovsk: Porogi [in Russian].
- Rigveda: *Mandaly I-IV [Rigveda: Mandalas I-IV]*. (1989). (pp. 258-292). Moskva: Nauka [in Russian].
- Teplov, B.M. (1985). Konspekty i kommentarii k knige A. Anastazi "Differentsialnaia psikhologiya" [Summaries and comments on the book of A. Anastazi "Differential Psychology"]. *Izbrannye trudy – Select Works*. (Vols. 1), (p. 268). Moskva: Pedagogika [in Russian].
- Tora [Torah]*. (2005). (pp. 1-190). Moskva: 5765 [in Russian].
- Iung, K. (1995). *Psikhologicheskie tipy [Psychological types]*. (p. 532). Sankt-Peterburg: Iuventa; Moskva : Izdatelskaia firma "Progress-Univers" [in Russian].
- Bataille, Georges. (1986). *L'Experience interieure*. Paris: Gallimard.
- Derrida, Jacques. (1967). "Violence et metaphysique: essai sur la pensee d'Emmanuel Levinas". In *L'Ecriture et la difference*. (pp. 215-216). Paris: Seuil.
- Durkheim, Emile. (1915). *The Elementary Forms of the Religious Life*. Joseph Ward Swain (Trans.). London: Allen and Unwin.
- Girard, Rene. (1972). *La Violence et le sacre*. Paris: Grasset.
- Heidegger, Martin. (1971). "What are Poets for?". In *Poetry, Language, Thought*. Albert Hofstadter (Trans.). (p. 91). New York: Harper Colophon.
- Irigaray, Luce. (1984). *Ethique de la difference sexuelle*. (pp. 133-138). Paris: Minuit.
- Nancy, Jean-Luc. (1991). "The Unsacrificeable". *Yale French Studies*, 79, 20-38.
- Taylor, Mark C. (1987). *Altarity*. Chicago: University of Chicago Press.

Мурашкін Михайло Георгійович

Доктор філософських наук, професор
Дніпропетровський державний університет
внутрішніх справ
49005, Дніпро, проспект Гагаріна, 26

Email: michailmurashkin@gmail.com

Michail Murashkin

Doctor of Philosophical Sciences , Full Prof.
Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs
26, Gagarin str., Dnipro, 49005, Ukraine

Цитування: Мурашкін М. Г. Священне як стан. Науково-теоретичний альманах «Грані». 2019. Т. 22, № 9-10. С.64-71.

Citation: Murashkin M.G. (2019). Sacred as a condition [Sacred as a condition]. *Scientific and theoretical almanac «Grani»*, 22 (9-10), 64-71.

Стаття надійшла / Article arrived: 25.09.2019

Схвалено до друку / Accepted: 28.09.2019